

O'ZBEKISTAN RESPUBLİKASI' JOQARI' HA'M WORTA ARNAWLİ'
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ
BERDAQ ATINDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

SOTSIAL-EKONOMIKALI'Q FAKULTETI
«EKONOMIKA» KAFEDRASI'

MAK na jaqlawg'a jiberilsin

Dekan _____ dots. T.Jiemuratov

«____» _____ 2014 j

5340100 «Ekonomika» (tarawlar ha'm tarmaqlar boyınsha) bakalavr ta`lim

bag`dari' 4-kurs studenti Abatbaeva U'mitgu'l Abatbaevnanin'

«PAYDA FINANSLIQ RESURSLARDIN' DEREĞI SIPATINDA»

atamasi'ndag`i'

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

MAK na jaqlawg'a usi'ni's etilsin

Student: _____

Kafedra basli'g`i'

U'. Abatbaeva

e.i.k. Z.Baltasheva _____

«____» _____ 2014 j.

Ilimiy basshi': _____

e.i.k.J.Esmurzaev

No`kis –2014 j

QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI

Pitkeriwshinin` qa`nigelik jumi'si'n ori'nlaw boyi'nsha

T A P S I' R M A

Student_____

(f.i.sh.)

Ta`lim bag`dari':_____

Qa`nigelik jumi'si'ni'n` temasi'_____

Praktikada bolg`an worni'_____

Jumi's basshi'si'_____

(f.i.sh., ilimiy atag`i' ha`m ilimiy da`rejesi)

Ma`sla`ha`tshi_____

(f.i.sh., ilimiy atag`i' ha`m ilimiy da`rejesi)

Jumi'sti'n`

maqseti_____

Kirisiw_____

«__»_____2014 j

Tiykarg`i' bo`lim_____

«__»_____2014 j

Juwmaqlaw

«__»_____2014 j

Jumi'sti' tayarlaw mu`ddeti

«__»_____2014 j

Basshi'_____

Ma`sla`ha`tshi_____

(imza)

Tapsi'rma berilgen sa`ne_____

Qabi'lladi'm_____

(studenttin` imzasi')

«__»_____2013 j

«__»_____2013 j

Tema: Payda finansliq resurslar deregi sipatinda

Mazmuni

	Kirisiw	4
1-Bap.	Payda ko`rsetkishinin` teoriyalıq tiykarlari	8
1.1.	Payda ko`rsetkishi ha`m rentabellikti aniqlawdin` ekonomikalıq mazmuni ha`m a`hmiyeti	8
1.2.	Paydanin` mazmuni. Payda normasi ha`m massasi	16
2-Bap.	Ka`rxanalarda payda ko`rsetkishi ha`m olardi finansliq resurslar sipatinda paydalaniwdin` analizi («Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasi misalında)	30
2.1.	Ka`rxanalarda islep shig`ariw faktorlarinin` paydag`a ta`sirinin` analizi	30
2.2.	Payda ko`rsetkishi ha`m paydadan finansliq resurslar sipatında paydalaniwdin` analizi	45
3-Bap.	Finansliq resurslar deregi sipatında paydani asiriwdi jetilistiriw	53
3.1.	Finansliq resurslar deregi sipatında paydani asiriwdi jetilistiriw jollari	53
3.2.	Ka`rxanalarda paydani bo`listiriw ha`m finansliq resurslardan paydalaniwdi jetilistiriw jollari	62
	Juwmaqlaw	68
	Paydalanilg`an a`debiyatlar	72

Kirisiw

Bu`ngi ku`nde ekonomikamizdi modernizatsiya qiliw ha`m texnik ha`m texnologiyaliq jan`alaw, islep shig`ariwdi diversifikatsiyalaw, onin` ba`sekilesigin arttiriw, jan`a qospa ka`rxanalardi ashiw, elimizdin` tabiyg`iy resurslarinan aqilg`a muwapiq paydalaniw, shet ellik investorlardi tartiw, ka`rxanalardin` paydasin ko`beytiw ma`mleketimizdin` eksport potentsialinin` joqari da`rejelerge erisiwinde, xalqimizdin` turmis da`rejesinin` o`siwinde ju`da` u`lken a`hmiyetke iye bolip tabiladi. Bul bolsa ha`r ta`repleme jetisken salamat awlad tayarlawdin`, xalqimizdin` abadan turmisqa erisiwinin` tiykarg`i basqishlari bolip tabiladi.

Prezidentimiz I.A.Karimovtin` aytip o`tkenindey «Bizlerdin` keyingi jillarda eksport tarawindag`i qolg`a kiritken jetiskenliklerimiz, en` da`slep, ma`mleketimiz ekonomikasın tu`pten quramali o`zgertiw ha`m diversifikatsiyalaw, qisqa mu`ddette biz ushin uliwma jan`asha, lokomotiv rolin atqaratug`in tarmaqlardi payda etiw, islep shig`ariwdi modernizatsiya qiliw, texnik va texnologik jan`alaw da`stu`rlerin a`melge asiriw, zamanago`y bazar infrastrukturasin qa`liplestiriw boyinsha o`z waqtında baslang`an, teren` oylap shig`ilg`an ha`m uzaq keleshekke mo`ljellengen islerimizdin` na`tiyjesi esaplanadi»¹. Sebebi, ma`mleketimizde bazar ekonomikasında islep shig`ariwdin` tutqan orni ju`da` a`hmiyetli ma`sele bolip, onin` rawajlaniwi ushin ko`plegen zamanago`y jan`aliqlardi, texnika ha`m texnologiyalardi engiziw za`ru`r.

Payda ha`m rentabellik ko`rsetkishlerin analizlegende olarg`a ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin bolg`an barliq faktorlardi biliw, bul faktorlardin` na`tiyjelilikdin` uliwmalastiriwshi ko`rsetkishlerine ta`sirin esaplaw usillar jiynag`in u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye. Bul faktorlardi basqariw arqali ka`rxana da`ramatin asiriw rezervlerin izlep tabiw ha`m rentabellikdin` talap qiling`an da`rejesine erisiw mexanizmin jaratiw mu`mkin.

Mashqalanin` aktuallig`i. Bazar ekonomikasi sha`rayatında maksimal payda aliw, za`ru`riyatlar di qanaatlandiriw, xojaliq subektlerinin` na`tiyjeliligini asiriwda

¹ I.A.Karimov. «Du`n`ya ju`zlik finansliq-ekonomikaliq krizisi, O`zbekstan sharayatında oni saplastiriwdin` jollari ha`m ila`jlari»

kommertsiyaliq iskerliktin` a`hmiyeti artip barmaqta. Payda ha`m rentabellik, basqa ko`rsetkishler menen bir qatarda, kommertsiyaliq iskerlikti, onda qatnasip atirg`an resurslardan` na`tiyjeliligin ko`rsetiwshi ko`rsetkish. Payda xojaliq iskerliginin` aqirg`i na`tiyje ko`rsetkishi sipatinda ko`rinedi. Bazar ekonomikasi sha`rayatinda payda u`lken a`hmiyetke iye boldi. Onin` mug`dari ka`rxanalardi rawajlandiriwg`a jamg`arma deregi sipatinda tiykar boladi; mu`lkdarlardin` mu`lkinin` ko`beyiwin ta`miyinleydi; aksionerlerdin` da`ramatin (dividentlerdin` artiwi arqali) asiradi; ka`rxananin` finansliq turaqlilig`inin` ha`m to`lew qa`biletin saqlawg`a mu`mkinshilik jaratadi ha`m a`hmiyetlisi ol islep shig`ariwdin` sotsial-ekonomikaliq na`tiyjeliligin asiriwg`a mu`mkinshilik jaratadi.

Mashqalanin` u`yrenilgenlik da`rejesi. Payda ha`m rentabellik da`rejesi ha`m bul ko`rsetkishti aniqlawdi jaqsilaw mashqalalari, sirt el - ekonomist alimlarinan A.Premchand, A.M.Kovalyova, M.Romanovskiy, V.N.Swmarkov, G.B.Polyaka, G.I.Makleva, L.A.Drobozina ha`m basqalardin` ilimiy miynetlerinde o`z korinisin tapqan ha`m respublikamiz ekonomist-finansist alimlari Abdurahmonov Q., Dodaboev Y., Sharifxwjaev M., Qanatov B., prof. Saidov K.S. ha`m basqa qatar alimlari usi tema boyinsha o`zlerinin` belgili bir da`rejedegi u`leslerin qospaqa.

Mine bulardin` barlig`i men`in` tan`lag`an «Payda finansliq resurslar deregi sipatinda» atamasindag`i pitkeriwshi qa`nigelik jumisimnin` temasinda sa`wlengen bolip, ha`zirgi bazar ekonomikasi sha`rayatinda ka`rxanalardi finansliq resurslar menen ta`miyinlewde paydani asiriwdin` a`hmiyetliligi ha`m aktuallig`i menen ajiralip turadi.

Pitkeriwshi qa`nigelik jumisimnin` maqseti finansliq resurslar deregi sipatinda paydani ele de asiriwdi jetilistiriw bolip tabiladi.

Pitkeriwshi qa`nigelik jumisimnin` aldina qoyg`an waziypalari:

1. Payda ko`rsetkishinin` teoriyalik tiykarlari, onin` ekonomikaliq mazmuni ha`m a`hmiyeti, sonday-aq, paydanin` mazmuni, payda normasi ha`m massasin teoriyalik jaqtan ko`rip shig`iw;

2. Ka`rxanalarda payda ko`rsetkishi ha`m olardi finansliq resurslar sipatinda paydalaniwdin`, sonday-aq, ka`rxanalarda islep shig`ariw faktorlarinin` paydag`a ta`sirin analizlew;

3. Finansliq resurslar deregi sipatinda paydani asiriwdi jetilistiriw, ka`rxanalarda paydani bo`listiriw ha`m finansliq resurslardan paydalaniwdi jetilistiriw boyinsha usinislar keltiriw bolip tabiladi.

Pitkeriwshi qa`nigelik jumisimnin` predmeti paydani finansliq resurslar deregi sipatinda izertlew bolsa, ob`ekti «Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasi misalinda paydani asiriw jollarin u`yreniw bolip tabiladi.

Pitkeriwshi qa`nigelik jumisimdi jaziw barisinda hukimetimizdin` ma`mleketimizdegi ka`rxanalardi qollap-quwatlaw boyinsha Qararlarinan, Prezidentimizdin` bayanatlarinan, ekonomist ilimpazlarimizdin` payda ha`m oni asiriw boyinsha miynetlerinen ha`m ilimiy basshim J.Esmurzaevtin` ma`sla`ha`tlerinen, sonday-aq, internet materiallarinan paydalandim.

Pitkeriwshi qa`nigelik jumisimdi jaziwda statistikaliq ha`m ekonomikaliq usillardan, olardan: tablitsaliq, grafiklik, diagrammaliq, ortasha mug`darlar ha`m indeksler usillarinan paydalandim.

Aldima qoyg`an waziypalardi orinlaw maqsetinde «Payda finansliq resurslar deregi sipatinda» atamasindag`i pitkeriw qa`nigelik jumisimdi to`men`degi strukturada jazdim. Pitkeriw qa`nigelik jumisim kirisiw, 3 bap ha`mde juwmaqlaw bo`limlerinen ibarat bolip, jumistin` en` son`inda paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi ha`m internet saytlari keltirilgen. Jumisimnin` kirisiw bo`liminde tan`lag`an temamnin` aktuallig`ina toqtadim. 1-bap «Payda ko`rsetkishinin` teoriyaliq tiykarlari» dep atalip, bul bapta payda ko`rsetkishi ha`m rentabellikti aniqlawdin` ekonomikaliq mazmuni ha`m a`hmiyeti, sonday-aq, paydanin` mazmuni, payda normasi ha`m massasi haqqinda toqtap o`ttim. 2-bap bolsa, “Ka`rxanalarda payda ko`rsetkishi ha`m olardi finansliq resurslar sipatinda paydalaniwdin` analizi” dep atalip, bul analizdi «Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasi misalinda ko`rip shiqtim. Bul bapta ka`rxanalarda islep shig`ariw

faktorlarinin` paydag`a ta`sirinin` analizi ha`m de payda ko`rsetkishi ha`m paydadan finansliq resurslar sipatinda paydalaniwdin` analizin jaritip beriwge ha`reket ettim. 3-bap bolsa, “Finansliq resurslar deregi sipatinda paydani asiriwdi jetilistiriw” dep atalip, bul baptin` o`zi eki bo`limnen ibarat. Bul bapta finansliq resurslar deregi sipatinda paydani asiriwdi jetilistiriw jollarin tiykarlap beriwge ha`reket ettim. Sonday-aq, ka`rxanalarda paydani bo`listiriw ha`m finansliq resurslardan paydalaniwdi jetilistiriw jollari haqqinda izleniwler alip bardim. Juwmaqlaw bo`liminde pitkeriw qa`nigelik jumisimdi jaziw barisinda u`yrenen mag`liwmatlarim boyinsha o`zinnin` birneshe usinislarmdi keltirip o`ttim.

1-Bap. Payda ko`rsetkishinin` teoriyalik tiykarlari

1.1. Payda ko`rsetkishi ha`m rentabellikni aniqlawdin` ekonomikalik mazmuni ha`m a`hmiyeti

Payda ekonomikalik ta`biyati boyinsha islep shig`ariw qatnasiqlari menen baylanisli quramali ekonomikalik ha`m tariyxiy kategoriya bolip tabiladi. Ol kelip shig`iwi, bag`darlaniwi, xojaliq sub`ektlerinin` o`zgesheliklerine ha`m basqa normalarg`a qarap klassifikatsiyalaniwi ha`m ta`riypleniwi za`ru`r.

Bazar ekonomikasi sha`rayatinda maksimal payda aliw, za`ru`riyatlarini qanaatlandiriw, xojaliq subektlerinin` na`tiyjeliligini asiriwda kommertsiyaliq iskerliktin` a`hmiyeti artip barmaqta. Payda ha`m rentabellik, basqa ko`rsetkishler menen bir qatarda, kommertsiyaliq iskerlikni, onda qatnasip atirg`an resurslardin` na`tiyjeliligini xarakterlewshi ko`rsetkish. Payda xojaliq iskerliginin` aqirg`i na`tiyje ko`rsetkishi sipatinda ko`rinedi. Bazar ekonomikasi sha`rayatinda payda u`lken a`hmiyetke iye boldi. Onin` mug`dari ka`rxanalardi rawajlandiriw`a jamg`arma deregi sipatinda tiykar boladi; mu`lkdarlardin` mu`lkinin` ko`beyiwin ta`miyinleydi; aktsionerlerdin` da`ramatin (dividentlerdin` artiw arqali) asiradi; ka`rxananin` finansliq turaqlilig`inin` ha`m to`lew qa`biletin saqlawg`a mu`mkinshilik jaratadi ha`m a`hmiyetlisi ol islep shig`ariwdin` sotsial-ekonomikalik na`tiyjeliligini asiriw`a mu`mkinshilik jaratadi.

Paydanin` mazmuni onin` ekonomikalik ta`biyatidan kelip shiqqan halda aship beriletug`in bolsa, ol qosimsha qunnin` puldag`i ko`rinisi. Ekonomikada payda tovar quninin` $(S+V+m)$ tiykarig`i elementlerinin` biri, yag`niy «m»-di an`latadi. Usi teoriyalik tiykardan kelip shig`ip, islep shig`ariw paydasin qosimsha qunnin` puldag`i ko`rinisi bolsa, sawda paydasin sawda iskerliginde jaratilg`an qosimsha qunnin` puldag`i ko`rinisi sipatinda ta`riyplew tuwri boladi.

Solay etip, payda sawda iskerligi bahasinin` bir elementi, usi qunnin` puldag`i ko`rinisi bolip, tovar bahasinin` elementi bolip tabiladi. Bul jerde de joqarida keltirilgen qunnin` klassik formulasidan $(S+V+m)$ kelip shiqsaq payda - «m»de sa`wlelenedi.

Bazar ekonomikasinda islep shig`ariwshi ka`rxanalar o`zlerinin` islep

shig'arg'an tovarlarin o'zleri satqanliqtan sawda paydasida esaplang'an halda payda ko'rsetkishin qa'liplestiredi.

Ekonomikag'a tiyisli, atap aytqanda sawda ekonomikasina tiyisli a'debiyatlarda paydani ta'riyplewde og'an jalpi da'ramat ha'm qa'rejetler ortasindag'i ayirmashiliq sipatinda qaralip kelingan. Joqaridag'i ta'riypte, yag'niy paydag'a jalpi da'ramat ha'm qa'rejetler ortasindag'i ayirmashiliq dep qaralg'anda og'an tuwri jandasiw dep aytiw qiyin. Sebebi sawda iskerligi ha'rekettegi qa'rejetlerden tisqari og'an kirmeytug'in, lekin da'ramat ha'm tovarlar quni esabinan qaplanatug'in basqa qa'rejetler de bar.

Bazar ekonomikasi paydanin` ekonomikalik mazmunin, onin` qa'liplesiwin tu'pten o'zgeritirip jiberdi.

Aqirg'i waqitlarda ra'smiy hu'jjetlerde, buxgalteriya, finans, ha'm statistik esabatlarda, sawdag'a tiyisli ilimiy a'debiyatlarda da payda sawda iskerliginin` na'tiyjeliq ko'rsetkishi sipatininda ha'r tu'rli atalmaqta. Tu'sinispewshilikli jag'day sonda, «da'ramat» ha'm «payda» tu'sinikleri sinonim sipatinda isletimekte. Ma'selen: «jalpi payda» tiykarinan bul jerde «jalpi da'ramat» haqqinda pikir ju'ritilmekte yaki esap-kitap qilinip atir; «tiykarg'i iskerliktin` basqa da'ramatlari» bul jerde termin duris isletilgen, joqaridag'i «jalpi payda» tu'siniginen kelip shig'ilsa, nege bul ko'rsetkish « tiykarg'i iskerliktin` basqa paydalari» - dep ju'ritilmey atir; tap sonday basqa tu'rdegi da'ramatlar ha'm paydalar da. Bul jerde, tu'sinbewshiliktin` kelip shig'iw O'zbekistan Respublikasi Ministrler Kabinetinin` 1999 jil 5 fevral'da 54-san qarari menen tastiyoqlang'an «O'nim (isler,xizmetler)di islep shig'ariw ha'm satiw qa'rejetlerinin` qurami ha'm de finansliq na'tiyjelerin qa'liplestiriw ta'rtibi haqqinda»g'i Nizam Respublikadag'i barliq xojaliq sub'ektlari ushin buxgalteriya, finans ha'm statistik esabatlardi ju'ritiwde, olardin` iskerlik tu'rlerine qaramastan, o'zgertirilmesten, (a'sirese onin` «A. Finansliq na'tiyjelerdi qa'liplestiriw» bo'limi) qabil qiling'anlig'inda ha'm de usi nizam saliqlastiriw tiykarinan islep shig'ilg'anlig'inda bolip tabiladi.

Teoriyada, a'meliyatta, buxgalteriya, finansliq ha'm statistik esabatlarda

tayanish terminler, tu`sinikler aniq ha`m tu`sinikli tu`rde isletiliwi za`ru`r. Bunday qaraslar ko`rsetkishlerdin` mazmunin tu`siniwde, olardin` esap-kitabinda, analiz qiliwda ha`m rejelestiriwde qa`telerge jol qoyiwdan saqlaydi. Ma`selen, finansliq ha`m statistik esabatlarda islep shig`ariwda «da`ramat» tu`sinigi isletilmeydi, bul jerde «payda» tu`sinigin qollaw teoriyalıq ta`repten duris dep tabilg`an. Sawdada o`zine ta`n tu`sinikler bar. Bular «jalpi da`ramat», «tiykarg`i iskerlikten aling`an basqa da`ramatlar», «Finansliq iskerliktin` da`ramatlari», «Basqa da`ramatalar», ha`m de olarg`a tiyisli qa`rejetler ha`m payda tu`sinigi siyaqli ler kiredi. Bunday esabatlar qatarina «Finansliq na`tiyjeler haqqindag`i esabat», 2-sanli forma; «Ka`rxana qa`rejetleri haqqindag`i esabat», 5-S (sawda) formasi siyaqli lerdi kiritiw mu`mkin.

Ka`rxanalarda payda summada ha`m de da`rejesi dep atalatug`in, rentabellik ko`rsetkishlerinde isletiledi. Paydanin` summasi ha`r dayim ha`m salistiriw mu`mkinshilikin bermeydi, sol sebepli onin` unamli ko`rsetkishi – payda da`rejesi yaki rentabelligi isletiledi. Rentabellik ha`r qanday xojaliq sub`ektinin` atap aytqanda, islep shig`ariwshi ka`rxanalardin` ju`da` a`hmiyetli ko`rsetkishlerinen biri esaplanadi. Usi ko`rsetkishte ka`rxana (filial)lardin` da`ramati, qa`rejetlerinin`, tovar almaslaw, miynet o`nimdarlig`i siyaqli ko`rsetkishler jag`dayi o`z ko`rinishin tabadi. Rentabellik mug`darina qarap sawda iskerligine, onda resurslardan paydalaniw na`tiyjesi, iskerlik paydali ma yaki joqpa siyaqli halatlarg`a baha beriledi.

Sawdada payda tiykarinan tovarlardi satiwdan keledi ha`m ol tovarlardi satiwdan aling`an jalpi da`ramatlarg`a byudjetten qaplanatug`in ayirim qa`rejetlerdi qosiw ha`m olardin` summasinan barliq qa`rejetlerdi alip taslawjoli menen aniqlanadi.

«Ka`rxana qa`rejetleri haqqinda»g`i statistik esabatta (5-S (sawda) formasi) «tovarlardi satiwdan kelgen payda»ni «satiwdin` jalpi paydasi»na «Kartoshka ha`m palizlardi tayarlaw, saqlaw, qayta islew ha`m satiw boyinsha qa`rejetlerdi qaplaw, basqa qaplawlar»di qosiw ha`m ha`rekettegi qa`rejetlerdi aliw na`tiyjesinde aniqlaw ko`rsetilgen. Onda «Satiwdin` jalpi paydasi» «Satiwdan sap

tu'sim»nen «Satilg'an tovarlardin` o`zine tu'ser bahasi»n ayiriw arqali aniqlang'an. Bul jerde de «jalpi payda» «jalpi da`ramat» dep ju`ritilse maqsetke muwapiq bolar edi. Usi esabatta «Tovarlaradi satiwdan kelgen payda»ni aniqlawg`a teoriyalıq ha`m a`meliy ko`z qarastan tuwri jandasqan dep esaplaymız.

Joqarida keltirilgen O`zbekistan Respublikasi Ministrler Kabinetinin` 1999 jıl 5 fevral` 54-sanlı qararı menen tastıyqlang`an Nizamg`a muwapiq ka`rxanalardin` paydasi, atap aytqanda sawdanin` da paydasın esap-kitap qiliw usılları usınıs etilgen.

Usi nizamdag`i finanslıq na`tiyjelerdi (payda ha`m ziyandi) aniqlaw usılların ha`m de sawda ka`rxana (filial)larinın` o`zgesheliklerinen kelip shıqqan halda usi ko`rsetkishlerdi bizlerdin` pikirimizden kelip shıqqan halda esap-kitap qiliw usılların to`mendegi 1-tablıtsada keltiremız.

Bazar qatnasıqlarına o`tiw sha`rayatında rentabelliktin` a`hmiyeti ha`m orni o`sip barmaqta. Ol ka`rxana iskerligi ha`m kapital qoyılmalar ekonomikalıq na`tiyjeliliktin` tiykarg`i o`lshemi, ka`rxana ha`m xojalıq ju`ritiwshi sho`lkemlerdi bahalawdin` sintetık ko`rsetkishi bolıp xızmet qiladı.

Jan`a sha`rayatlarda ka`rxanalardin` iskerliklerinde joqarı finanslıq na`tiyjelerge erisiwge umtiliwi sezilerli da`rejede artıp barmaqta.

Islep shig`ariw rawajlanıwinin` na`tiyjeliligi ha`m intensivligin bahalawda a`meliyatta rentabellik ko`rsetkishleri sistemasi ken` qollanılip, og`an ko`re paydanin` mug`dari belgilengen esaplanadı. Basqasha qılıp aytqanda, rentabellik da`ramatliliq, paydaliliqti an`latadı. Biraq rentabellikti tek g`ana da`ramatliliq dep qabil qiliw onin` ekonomikalıq mazmunin ken` aship bermeydi. Olardin` ortasında ten`liktin` joqlig`ınan da`ramat mug`dari ha`m rentabellik da`rejesi tu`rli salıstırmalarda, ko`binese, tu`rli bag`darlarda o`lsheniwinen derek beredi.

Ha`r qanday xojalıq mexanizmi ushin tiykar bolıp ka`rxana iskerligin rejelestiriw ha`m og`an ob`ektiv baha beriw, ta`lim aliw, miynetke haq to`lew ha`m ekonomikalıq qollap-quwatlaw fondlarınan paydalaniw, islep shig`ariw protsessinin` tu`rli basqışlarında qa`rejet ha`m na`tiyjelerdi salıstiriw ko`rsetkishleri xızmet qiladı.

Xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlari iskerliginin` finansliq na`tiyjeleri (payda)nin`
ko`rsetkishlerin aniqlaw usillari

Nizamda		Sawdada	
Ko`rsetkishtin` ati	Aniqlaw usili ha`m ko`rsetkishlerinin` belgisi	Ko`rsetkishtin` ati	Aniqlaw usili ha`m ko`rsetkishlerinin` belgisi
I. O`nimdi satiwdan aling`an jalpi payda (JP)	JP=SST-IB SST-satiwdan aling`an sap tu`sim; IB-satilg`an o`nimnin` islep shig`ariw bahasi	Tovarlardi satiwdan aling`an jalpi da`ramat (JD)	I. JD=SST-STT STT-satilg`an tovarlardin` o`zine tu`ser bahasi
II. Tiykarg`i iskerlikten ko`rilgen payda (TIP)	TIP=JP- -HQ+BD-BZ; HQ-ha`rekettegi qa`rejetler; BD,BZ-tiyisli tiykarg`i iskerlikten aling`an basqa da`ramatlar ha`m ziyalar	II. Tovarlardi satiwdan aling`an jalpi payda (TSJP)	TSJP=JD+BQ- -AQ; AQ-aylanis qa`rejetleri; BQ-byudjetten qaplamalar
-	-	III. Tiykarg`i iskerlikten ko`rilgen payda (TIP)	TIP=TSJP+BD- -BZ;
III.Xojaliq iskerliginen aling`an payda (XP)	XP=TIP+FD- -FQ; FD,FQ-tiyislishe finans iskerlikten da`ramatlar ha`m qa`rejetler	IV.Xojaliq iskerliginen aling`an payda (XP)	XP=TIP+FD- -FQ
IV. Saliq to`lengenge shekem aling`an payda (STP)	STP=XP+AP+ +AZ; AP,AZ-tiyislishe ayriqsha payda ha`m ziyalar	V. Saliq to`lengenge shekem aling`an payda (STP)	STP=XP+AP- -AZ;
V. Sap payda (SP)	SP=STP-DS- -BS; DS-da`ramat (payda)tan to`lenetug`in saliq; BS-basqa saliqlar ha`m to`lemler	VI. Sap payda (SP)	SP=STP-JST- -MMS; JYaST-jalpi saliq to`lemi; MMS-mal-mu`lk salig`i

Payda ka`rxana na`tiyjeliliginin` birden-bir ha`m universal ko`rsetkishi emes.

Qa`legen mu`ddet ushin ekonomikalig ko`rsetkishlerdi esaplaw ko`plep ha`r tu`rli faktorlar ta`siri astinda a`melge asiriladi.

Rentabellik ha`m payda ko`rsetkishlerin analizlegende olarg`a ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin bolg`an barliq faktorlardi biliw, bul faktorlardin` na`tiyjeliktin` uliwmalastiriwshi ko`rsetkishlerine ta`sirin esaplaw usillar

jiynag`in u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye. Bul faktorlardi basqariw arqali ka`rxana da`ramatin asiriw rezervlerin izlep tabiw ha`m rentabelliliktin` talap qiling`an da`rejesine erisiw mexanizmin jaratiw mu`mkin.

Rentabellik ha`m paydag`a ta`sir etiwshi faktorlardi ha`r tu`rli belgilerge ko`re klassifikatsiyalaw mu`mkin. Ma`selen, bul faktorlar ishki ha`m sirtqi boliwi mu`mkin. Ishki faktorlarga ka`rxana iskerligine baylanisli bolg`an ha`m de ka`rxana iskerliginin` tu`rli bag`darlarin klassifikatsiyalawshi faktorlar tiyisli boladi. Sirtqi faktorlarga ka`rxana iskerligine baylanisli bolmag`an, biraq islep shig`ariw rentabelligi ha`m da`ramattin` o`siw tempine sezilerli ta`sir ko`rsetiwi mu`mkin bolg`an faktorlar kiredi. Analiz protsessinde ishki ha`m sirtqi faktorlardi aniqlaw na`tiyjelilik ko`rsetkishlerin sirtqi ta`sirlerden «tazaliw» mu`mkinshilikin beredi ha`m ka`rxana jetiskenliklerin ob`ektiv bahalawda u`lken a`hmiyetke iye.

O`z na`wbetinde ishki faktorlar da o`ndirislik ha`m o`ndirislik emes faktorlarina bo`linedi. O`ndirislik emes faktorlari tiykarinan miynet ha`m satiw sharayatlari, ka`rxananin` kommertsiyaliq, tabiyatti saqlaw ha`m usi siyaqli iskerlik tu`rleri menen baylanisli boladi. Islep shig`ariw faktorlari bolsa paydanin` qa`liplesiwinde qatnasiwshi islep shig`ariw protsessinin` tiykarg`i elementleri – miynet predmetleri ha`m qurallari ha`m de miynetin` o`zi – bar ekenligi ha`m olardan paydalaniwdi sa`wlelediredi.

Xojaliq iserligin a`melge asiriw protsessinde o`nim islep shig`ariw, satiw ha`m payda aliw menen baylanisli bolg`an ka`rxanalarda bul faktorlar o`z-ara baylanista ha`m bir-biri menen tig`iz baylanisli boladi.

Rentabelliktin` mazmunin tek g`ana paydanin` qa`liplesiwini analizlew tiykarinda aship beriw mu`mkin. Ka`rxana o`nimlerin satiw na`tiyjesinde o`z qa`rejetlerin qaplawdan tisqari payda da alg`an ta`g`dirde rentabelli esaplanadi.

Rentabellik ko`rsetkishleri ka`rxana iskerligi qa`nshelli payda keltiriwin ko`rsetedi. Bul ko`rsetkishler finansliq esabattin` ishki ha`m sirtqi paydalaniwshilarda qizig`iwshiliq oyatip, ka`rxana resurslarinan paydalaniw na`tiyjeliligi ha`m de onin` investitsiyalardi tartiw qa`biletin aniqlaydi. Jeke yaki qarizg`a aliniwshi kapitaldin` rentabelligi ka`rxanag`a qarjilar kirgiziwdin`

rentabelligin ko`rsetiwshi tiyqarg`i ko`rsetkishler bolip tabiladi. Bul ko`rsetkishlerdin` ekonomikalik tu`rleniwi (interpretatsiyasi) ayqin ko`zge taslanadi: sariplang`an ha`r bir swm qarizg`a aling`an (jeke) kapitalg`a neshe swm payda tuwri keledi (esap-kitaplarda ka`rxananin` balans yaki sap paydasinan paydalaniw mu`mkin).

Rentabellikti zaman ha`m ma`kan kag`iydalarina ko`re analiz qiliwda tiykarli juwmaqqqa keliw ushin za`ru`r bolatug`in u`sh belgini inabatqa aliw za`ru`r.

Birinshi belgi ka`rxana iskerliginin` waqit ta`repi menen baylanisli. Ma`selen, o`nimdi satiw rentabelligi koeffitsienti esabat da`wirindegi iskerlik na`tiyjeleri arqali aniqlanadi; uzaq mu`ddetli investitsiyalardin` ju`zege keliwi mu`mkin bolg`an ha`m rejelestirilip atirg`an paydasi biykar etilmeydi. Eger ka`rxana ko`p mug`dardag`i investitsiyalar talap qiliwshi jan`a texnologiyalar ha`m jan`a o`nim tu`rlerin islep shig`ariwg`a o`tetug`in bolsa, onda rentabellik ko`rsetkishleri waqitsha pa`seyiwi mu`mkin.

Ekinshi ta`rep ta`wekelshilik mashqalasi menen baylanisli bolip, ta`wekelshilik da`rejesi joqari bolg`an proektler ko`binese u`lken payda da keltiriwi mu`mkin.

U`shinshi ta`rep bahalaw mashqalasi menen baylanisli. Ma`selen, jeke kapitaldin` rentabellik ko`rsetkishi tezligi ha`m ko`lemi tu`rli satip aliw qa`biletine iye bolg`an pul birliginde kelitiriledi. Ko`rsetkishtin` tezleniwi, yag`niy payda o`zgeriwshen` (dinamik) bolip, iskerlik na`tiyjelerin ha`m de tovar ha`m xizmetlerdin` tiykarinan o`tken jilda ju`zege kelgen bahasin sa`wlendiredi. Ko`rsetkishtin` ko`lemi, yag`niy jeke kapital bir qatar jillar dawaminda qa`liplesedi. Ol ha`rekettegi bahadan bir qansha pariqliwi mu`mkin bolg`an, esapqa aliw bahasinda sa`wlendiriledi. Demek, jeke kapital rentabellik koeffitsientinin` joqari boliwi, ha`r dayim da ka`rxanag`a kiritilip atirg`an kapital qaytimina tuwri kele bermeydi; finansliq qararlardi qabil qiliwda bul ko`rsetkishti itibarg`a aliwdan tisqari, ka`rxananin` bazardag`i bahasin (bazar kapitalizatsiyasi) da inabatqa aliw za`ru`r.

To'mende ka'rxana iskerliginin na'tiyjeliligin sa'wlelendiriwshi rentabelliktin tiykarg'i ko'rsetkishleri keltirilgen.

$$\text{Aktivler rentabelligi (AR)} = \frac{\text{Sap payda (SP)}}{\text{Aktivlerdin` ortasha jilliq bahasi (A)}}$$

$$\text{Satiw rentabelligi (SR)} = \frac{\text{Sap payda (SP)}}{\text{O`nimdi satiw dan tu`sken tu`sim (ST)}}$$

$$\text{Jeke kapital rentabelligi (JK)} = \frac{\text{Sap payda}}{\text{Jeke kapital ortasha jilliq bahasi (JK)}}$$

$$\text{Bir aktsiya da`ramati (AD)} = \frac{\text{Sap payda (SP)}}{\text{Aylanistag`i aktsiyalar sani (Na)}}$$

Aktivler rentabelligi ka'rxanada 1 swm payda aliw ushin qansha qarji sariplaniwi talap etiliwin (bul qarjilar deregine qaramastan) sa'wlelendiredi. Usi ko'rsetkish ka'rxananin ba'sekige shidamlig`inin en a`hmiyetli ko'rsetkishlerinen biri esaplanadi.

Satiw rentabelligi satilg`an o`nimnin ha'r bir swmi qansha sap payda keltirgenin sa'wlelendiredi.

Jeke kapital rentabelligi ka'rxana mu'lkdarlari yag`niy, iyeleri kiritken kapitaldan paydalaniw na'tiyjeliligin aniqlaw ha'm bul ko'rsetkishti tap usi qarjilardi basqa qimmat bahali qag`azlarg`a kiritkende aliw mu'mkin bolg`an payda menen salistiriw mu'mkinshiligin beredi. Batis ma'mleketlerinde bul ko'rsetkish kompaniya aktsiyalarinin kotirovkasina sezilerli tu`rde ta`sir ko'rsetedi.

Bir g`ana aktsiyanin payda keltiriwshi ko'rsetkishi ka'rxananin bazardag`i iskerligin ko'rsetiwshi a`hmiyetli ko'rsetkishlerinen biri. Solay etip, usinis etilgen ko'rsetkishler analiz protsessinde ka'rxananin finansliq turaqlilig`in aniqlaw, islep shig`ariw na'tiyjeliligi ha'm ka'rxananin bazardag`i ba'sekilesligin asiriwga tiyisli is-ila`jlar belgilewge mu'mkinshilik jaratadi.

Ha'r bir xojaliq ju`ritiwshi sub`ektin isbilermenlik iskerliginen tiykarg`i

maqset payda aliw bolip tabiladi. Payda aliw degeni ka`rxana da`ramatlari onin` iskerligi menen baylanisli bolg`an barliq qa`rejetlerden artiw an`latadi.

Islep shig`ariw qa`rejetlerin turaqli tu`rde pa`seytip bariw payda aliwdin` a`hmiyetli sha`rtlerinen biri esaplanadi. Qa`rejetler jiyindisi ka`rxanag`a o`nim islep shig`ariw qanshag`a tu`siwin ko`rsetedi.

Payda ka`rxanada ha`r tu`rli iskerlik arqali aliniwi mumkin bolip, onin` mug`dari islep shig`ariw faktorlari bahasi o`zgeriwi (sirtqi faktorlar) yaki islep shig`ariw qa`rejetlerin olardan ratsional emes paydalaniw sebepli (ishki faktorlar) o`zgerip turadi.

Biraq payda toliq (absolyut) da`reje sipatinda islep shig`ariw natijeliligin toliq sa`wlelendirmeydi. Islep shig`ariwdin` barliq faktorlarinan paydalaniw na`tijeliligin bahalawda rentabellik ko`rsetkishleri u`lken a`hmiyetke iye.

Rentabellik ko`rsetkishleri ka`rxana iskerligi qanshelli payda keltiriwin ko`rsetedi. Rentabellik ko`rsetkishlerinin` analizi ju`zege kelgen jag`dayg`a baha beriw ha`m de finansliq turaqliliqti bekkemlew is-ila`jlarin belgilewge mu`mkinshilik jaratadi.

1.2. Paydanin` mazmuni. Payda normasi ha`m massasi

Ka`rxanalardin` is-ha`reketin bahalawda satilg`an o`nimnin` ko`lemi, olarg`a sariplang`an qa`rejetler ha`m payda tu`siniklerinen ken` paydalaniladi. Ka`rxanalarda tovar ha`m xizmetlerdi satiwdan aling`an qarjilar, olardin` pul tu`simleri yaki pul da`ramatlari deyiledi. Ka`rxananin` pul da`ramatlarinan sariplang`an barliq qa`rejetler ayirip taslang`annan keyin qalg`an bo`legi payda dep ju`ritiledi. Ayrim a`debiyatlarda bul ekonomikaliq payda dep te ju`ritiledi.

Tovar ha`m xizmetler satilg`anda olardin` uliwma quni pul da`ramadlarina, ondag`i qosimsha qun bolsa paydag`a aylanadi. Bunnan ko`rinip turg`aninday-aq, paydanin` haqiyqiy deregi qosimsha o`nim yaki qosimsha qun bolip esaplanadi. Lekin, sol na`rseni atap o`tiwimiz kerek barliq ja`miyette, ayirim jag`daylarda bo`lek aling`an ma`mlekette payda massasi menen qosimsha qun massasi mug`dar ta`repinen bir-birine ten` boliwi mu`mkin. Lekin bo`lek aling`an ka`rxanalarda ha`m

tarmaqlarda jaratilg'an qosimsha o'nim aling'an payda mug'dari ten' bolmawi mu'mkin. Sebebi, talap ha'm usinis ayirmashilig'inin' ha'm baha mexanizminin' o'zgeriwi ta'sirinde bir tarmaqta yaki bir topar ka'rxanalarda jaratilg'an qosimsha o'nimler basqa ka'rxana ha'm tarmaqlarg'a payda formasinda o'tip ketedi.

Ka'rxananin' uliwma paydasinan byudjetge (tiykarinan saliq to'lewleri) ha'm banklarge (aling'an kredit ushin protsentler) to'lengen to'lemeler ha'm basqa minnetlemeler ayirip taslansa, ka'rxana sap paydasi qaladi.

Buxgalteriya paydasi satilg'an o'nim ushin tu'sken uliwma pul summasinan o'ndiristin' sirtqi qa'rejetleri ayirip taslaniwi na'tiyjesinde kelip shig'adi. Sol sebepli buxgalteriya paydasi ekonomikaliq paydadan ishki qa'rejetler mug'darina ko'p boladi. Bunda ishki qa'rejetler o'z ishine normal paydani da qamtiydi.

Ka'rxana paydasinin' absolyut mug'dari onin' massasi dep ataladi. Payda massasinin' o'ndiris qa'rejetlerine qatnasi ha'm onin' protsentte sa'wleleniwi payda normasi delinedi.

A'meliyatda payda normasin esaplawdin' eki variantinan paydalaniladi. Bular paydanin' ku'ndelikli qa'rejetlerge - ka'rxana qa'rejetler yaki avanslang'an qarjilarg'a (tiykarg'i ha'm oborot kapitali) qatnasi bolip esaplanadi.

Bular to'mendegishe aniqplanadi:

$$1. R'=(P/W)*100$$

bul jerde: R' – payda normasi; P – payda massasi; W – ekonomikaliq yaki o'ndiris qa'rejetleri;

$$2. R'=(P/Kavans)*100$$

bunda: R' - payda normasi; P - payda massasi; Kavans (Tiykarg'i kapital+Oborot kapital) - ka'rxana avanslang'an qarjilari yaki tiykarg'i ha'm oborot kapitalinin' ortasha jilliq bahasi.

Payda normasi islep shig'arilip atirg'an o'nim ko'lemine tuwri proporsional ha'mde paydalanilg'an avanslang'an qarjilar qunina keri proporsional bolip tabiladi. Sol sebepli payda normasi ka'rxananin' is na'tiyjeliliginin' integral ko'rsetkishi esaplanadi.

Paydanin` o`siwine, shig`arilip atirg`an o`nimnin` uliwma ko`lemi o`zgermegen ha`lda eki jol menen: yaki islep shig`ariw qa`rejetlerin kemeytiriw esabina, yaki bahani asiriw esabina erisiw mu`mkin. Bahanin` o`siwi ayirim ekonomist ilimpazlardin` payda normasi ko`rsetkishin saplastirip bolmaytug`in sebepke iye bolg`an ha`m sol sebepli na`tiyjelilikti o`lshew ushin pu`tkilley jaramsiz ko`rsetkish sipatinda sin astina tu`siwine sebep boldi.

Payda ka`rxananin` finans na`tiyjeliligini aniqlawshi tiykarg`i ko`rsetkishlerdin` biri bolip tabiladi. Finans na`tiyjesi-ka`rxananin` xojaliq xizmetinin` aqirg`i ekonomikalik juwmag`i bolip tabiladi. Bazar qatnasig`i jag`dayinda ka`rxananin` aqirg`i finansliq-ekonomikalik na`tiyjesin xarakterlewshi ko`rsetkishleridin` a`hmiyeti ha`m atqaratug`in roli kem-kemnen artpaqta. Ka`rxananin` aqirg`i finansliq-ekonomikalik na`tiyjesin xarakterlewshi ko`rsetkishleri payda ha`m rentabellik ko`rsetkishleri bolip esaplanadi.

Finans na`tiyjesi - bul xojaliq ju`rgiziwshi sub`ekttin` esabat da`wiri aqirindag`i xojaliq xizmetinin` na`tiyjesin ko`rsetedi yag`niy xojaliq esabat da`wirdi payda aliw menen juwmaqlag`anin yamasa ziyan menen juwmaqlag`anin bildiredi.

Ha`zirgi jag`dayda payda xojaliq xizmetinin` aqirg`i na`tiyjesine baha beriwshi ko`rsetkish bolip g`ana qoymay, sonin` menen birge payda ha`mme resurslardan na`tiyjeli paydalaniwdi xarakterlewshi ko`rsetkish.

Payda ekonomikalik kategoriya retinde materialliq o`ndiriske g`ana ta`n emes, sonin` menen bir qatarda xaliq xojalig`inin` ha`mme tarawlarina ta`n, ha`r bir ka`rxananin` xojaliq xizmetinin` tiykarinda payda jatir. Ol tiykarinan eki a`hmiyetli xizmetti atqaradi.

- 1). Ka`rxana xizmetinin` aqirg`i finansliq na`tiyjesin xarakterleydi ha`m aqshalay qarjilardin` mug`darin xarakterleydi.
- 2). Payda ka`rxananin` o`ndirislik ha`m sotsialliq rawajlaniwini, finans qa`rejetlerinin` tiykarg`i deregi bolip esaplanadi, ol paydadan byudjetke to`lem ma`mleket da`ramatinin` tiykarg`i elementi bolip tabiladi. Paydanin` mug`dari jetilistirilip atirg`an o`nimnin` ko`leminen, ka`rxananin` haqiqiy shig`inlarinan

ha`m jetistirilgen o`nim bahasinin` arzan -qimbatlilig`inan, o`nim sapasinan, tiykarg`i fondlardi u`nemli ha`m na`tiyjeli paydalaniwdan, materialliq ha`m miynet resurslarin na`tiyjeli paydalaniwdan, ka`rxana jumisinin` sapasinan baylanisli boladi.

Payda u`sh tu`rli ko`riniste boladi: uliwma payda, esaplang`an payda, tovar o`nimin jetilistiriwden aling`an paydalar.

Uliwma payda ka`rxananin` o`ndirislik xojaliq jumisinin, ko`rsetilip atirg`an jumislardan ha`m xizmetlerden artiqsha tiykarg`i ha`m aynalmali fondlardi satiwdan alinatug`in paydanin` mug`dari. Esaplang`an payda - bul balansta ko`rsetilgen payda menen minnetli to`lemler arasindag`i ayirmashiliq.

Tovar o`nimin satiwdan tu`sken paydanin` mug`dari-ka`rxananin` jetistirgen o`nimin o`z ko`tere satiw bahasinda satqan quni ha`m usi o`nimdi jetilistiriw ushin sariplang`an toliq o`zine tu`ser bahasin ayiriw joli menen aniqlanadi.

Mine usi o`nim na`tiyjelerine qaray ka`rxananin` rentabelliligi ha`m rentebelli emesligi aniqlanadi. O`ndiris ko`leminin` artiwi ha`m o`zine tu`ser bahasinin` arzanlawi payda mug`darin arttiriwdin` tiykarg`i faktori esaplanadi. O`nim jetilistiriwdin` du`zilisiz o`zgertiwi, o`ndiriske tiyisli bolmag`an shig`inlardi, isirapkershilikti qisqartiw, shig`insiz texnologiyani islep shig`ariw payda mug`darin arttiriwdin` derekleri bolip tabiladi. Payda esabinan ka`rxana jan`a qurilis ushin kapital qarjilardi finanslastiradi, o`ndiristi ken`eytedi ha`m xoshametlew fondlarin quraydi.

Ka`rxananin` uliwma daramati-ka`rxanag`a tu`sip atirg`an aqshanin` bir bo`limi, onin` esabinan minnetli to`lemler to`lenedi ha`m xojaliq esabindag`i da`ramat qa`liplesedi. Bul ka`rxana jumisinin` na`tiyjeliligini ko`rsetetug`in a`hmiyetli ekonomikalik ko`rsetkishlerdin` biri. Ka`rxananin` uliwma daramati o`nimdi satiw arqali tu`sken aqshadan, sanaat o`zgesheligine iye bolg`an jumislardan ha`m tiykarg`i, ja`rdemshi xojaliqlardin` ko`rsetken xizmetlerinen payda boladi.

Tu`sken aqshadan o`ndiris ha`m o`nimdi satiw, xizmet ko`rsetiw ushin jamsalg`an materialliq shig`inlar shegerip taslanadi. Ka`rxananin` uliwma

daramatin belgilewde u`stem shiqqan ha`m artiqsha u`skenelerdi satiwdan tu`sken daramat esapqa alinbaydi, o`ytkeni olar ka`rxananin` o`ndirislik jumisinin` na`tiyjelerine kirmeydi. Ka`rxananin` uliwma daramatinan belgilengen normalarg`a tiykarlanip byudjetke tiykarg`i fondlar ha`m miynet derekleri ushin haqi to`lenedi, bank kreditleri ushin protsent to`lemleri to`lenedi. Minnetli to`lemlerden qalg`an uliwma aqsha xoshametlew fondlarin, ka`rxananin` finans rezervlerin norma boyinsha sho`lkemlestiriwge bag`darlanadi.

Rentabellilik - ka`rxanalardin` xojaliq esabi jumisinin` ekonomikalıq na`tiyjeligi ko`rsetkishlerinin` biri.

Rentabellilik o`ndiris jumisinin` belgili mu`ddeti dawamında paydaliliq o`zgesheligin bildiredi. Ol xojaliq jumisinin` aqirg`i na`tiyjelerin duris bahalawg`a ha`m ka`rxanalarda olarg`a bekitilgen o`ndiris fondlarinan, aqsha ha`m miynet dereklerinen na`tiyjeli paydalaniwdin` ekonomikalıq qizig`iwshilig`in jolg`a qoyiwg`a mu`mkinshilik beredi.

Ka`rxananin` rentabelliligi ka`rxana da`ramatinin` tiykarg`i o`ndiris fondlarina ha`m aylanis qarjilarinin` qunina protsentler esabindag`i qatnasi menen aniqlanadi. Jobalastiriw ta`jiriybesinde o`ndiris da`rejesi ha`m o`nim rentabellilikleri bar.

O`ndiris rentabelliligi payda menen ha`mme avanslastirilg`an o`ndirislik fondlardin` baylanisin sa`wlelendiredi, al o`nim rentabelliligi payda menen ka`rxananin` ag`imdag`i shig`inlarinin` baylanisin sa`wlelendiredi.

O`ndiristin` rentabelliligi uliwma ha`m esaplasıw rentabelliligine bo`linedi. Uliwma rentabellilik-balans daramatinin` tiykarg`i o`ndiris fondlarina ha`m normalang`an aylanis qarjilarg`a qatnasi menen aniqlanadi.

$$Po = \Pi \phi : (\Phi o + \Phi o \phi) \bullet 100$$

Esaplasıw rentabelliligi - balans daramatlarinan fondlarg`a to`lemler, bank qag`azlari ushin to`lemlerdi, belgilengen to`lemlerdi, belgilengen to`lemlerdi

shegerip taslag`annan tiykarg`i o`ndiris fondlardin` bir jilliq ortasha quni normalang`an aylanis qarjilar jiyindisinin` qatnasi menen belgilenedi.

Uliwma rentabellilik - o`ndiristin` na`tiyjeliligin, ka`rxananin` za`ru`rli to`lemlerdi to`lew mu`mkinshiligin, byudjetke to`lew mu`mkinshililigin xarakterleydi.

Esaplasiw rentabelliligi-ka`rxana xizmetine baha beriw ushin qollaniladi. Degen menen o`ndiristin` rentabelliligi shig`inlardin` jumsaliw na`tiyjeligin toliq esapqa ala almaydi. Uliwma rentabellilik siyaqli esaplasiw rentabelliligi o`ndirislik fondlardin` mug`darin to`menletiw esabinan materialliq ha`m miynet shig`inlarin maqsetke muwapiq qollanbasa da joqarilatiwi mu`mkin. Sonliqtanda, tovarliq o`nimdi o`ndiriw ha`m satiwda shig`inlardin` na`tiyjeliligin aniqlaw maqsetinde o`nim rentabelliligi ko`rsetkishi qollaniladi. Bul ko`rsetkish o`nimdi satiwdan aling`an paydanin` sol o`nimnin` toliq o`zine tu`ser bahasina qatnasi menen aniqlanadi.

$$R_{O^*} = P : O^*_b \times 100$$

O`nim tu`rinin` na`tiyjeligin aniqlaw ushin buyim tu`rinin` rentabelligi qollaniladi. Buni aniqlaw ushin ha`r bir o`nim tu`rinen aling`an paydanin` sol o`nim tu`rinin` toliq o`zine tu`ser bahasina qatnasi menen aniqlanadi.

$$R_I = P_I : O^*_I \times 100$$

Demek ka`rxananin` rentabelliligi kelip tu`sken daramattin` ko`lemine ha`m o`ndirislik fondlardin` mug`darina baylanisli boladi. Eger daramat tez artip barsa o`ndiris fondlarinin` quni rentabelliligi o`sip baradi. Eger bunin` kerisi bolsa, rentabelliligi azayip baradi. Daramattin` mug`dari o`nimnin` o`zine tu`ser bahasina, satilip atirg`an o`nimnin` sapasina ha`m ko`lemine baylanisli boladi. O`ndiristin` rentabelligin artiriw to`mendegi a`hmiyetli faktorlarga: o`nimnin` o`zine tu`ser bahasin arzanlatiw, o`nimnin` sapasin ha`m oni satiw ko`lemin arttiriw, materialliq ha`m miynet qorlarinin` isirap boliwinin` aldin aiw, u`skenelerden toliq ha`m na`tiyjeli paydalaniw, tiykarg`i fondlardan na`tiyjeli

qollaniw, ha`r qanday o`ndiriske baylanissiz ziyanlı ha`m isirapkershilikti saplastiriw ha`m tag`i basqalarg`a g`a`rezli boladı. Ka`rxananin` xojalıq xızmetinin` finans na`tiyjesine baha paydanin` absalyut mug`dari menen ha`m rentabellilik da`rejesi menen belilenedi.

Paydanin` artıwinin` ha`m rentabelliliktin` joqarlawinin` tiykarg`i deregi bolip satilatug`ın tovar ko`leminin` o`siwi, ta`miyinlewdir` progressiv formaların o`ndiriste qollaniw, satilg`an o`nimlerde uliwma da`ramat ko`leminin` o`siwi bolip tabiladı. Analizdin` a`hmiyeti ka`rxananin` finans na`tiyjesin qollanılбай atirg`an mu`mkinshiliklerdi o`ndiriske engiziw arqalı, o`ndirislik emes shig`ınlardı qisqartıw arqalı kemshiliklerdin` sebeplerin ashıp ha`m olardı saplastiriw jolların u`yreniw arqalı jaqsılaw bolip tabiladı.

Bazar qatnasig`i jag`dayında ha`r bir xojalıq shig`ınlardı u`nemlep jumsap, o`zinin` xojalıg`ına ko`birek payda keltiriwdi aldına maqset etip qoyıwı lazim. Bunin` ushin xojalıqta miynet o`nimdarlıg`ın joqarılalıw, sapalı o`nim islep shig`ariw yamasa joqarı da`rejede xızmet ko`rsetiwı, sirt el investorların kirgiziw, ha`r qiyli shig`ınlardıń ko`birek jumsalıp ketiwine jol qoymaw kerek boladı.

Ka`rxananin` aqirg`i finans ekonomikalıq na`tiyjesin xarakterlewshi payda ha`m rentabillik ko`rsetkishlerinin` a`hmiyeti ha`m atqaratug`ın roli kem-kemnen artpaqta. Xojalıqlardıń payda alıp islewi ha`m joqarı rentabelli xojalıqlarg`a aylanıwı ha`zirgi waqıtta aktual ma`selelerdin` biri bolıp esaplanadı. O`nimlerdin` o`zine tu`ser bahasın ha`dden tis joqarılalıwpastan o`nimlerdi joqarı bahalarda satıw ha`zirgi waqıtta xojalıqlardıń aldında u`lken mashqalalardı payda etpekte. Usi mashqalalardı u`yreniw ushin biz xojalıq xızmetinin` finans na`tiyjesin esapqa alıw ha`m oni analizlew arqalı ka`rxananin` alg`an payda mug`darına ha`m rentabellik da`rejesine baha beremiz.

Bazar qatnasig`i jag`dayında buxgalteriyalıq esap mag`liwmat sistemasin sho`lkemlestiriwdi, ka`rxana mu`lklerinin` jag`dayın esapqa alıwdı ta`miyinleydi. Sonin` menen bir qatarda xojalıq xızmetin basqariw ha`m finanslıq esaptı du`ziw ushin za`ru`r bolıp esaplanadı. Finans na`tiyjesinin` esabı ha`m analizi ka`rxana mu`lkinin` qozg`alısın qadag`alaw, miynet, finans qorlarınin` maqsetke muwapıq

qollaniwin qadag`alaw; ka`rxanani xojaliq ha`m finans xizmeti haqqindag`i toliq mag`liwmat penen ta`miyinlew; jog`aliwlardi qisqartiw; ka`rxananin` xojaliq xizmetin ko`teriw ushin rezervlerdi ashiw ushin za`ru`r. Bular finans na`tiyjesin esapqa aliwda ha`m analizlewde a`hmiyetli bolip esaplanadi.

Ka`rxana paydasinin` mug`dari ko`rsetilip atirg`an xizmettin` ko`lemine, ka`rxana shig`inlarina, xizmettin` bahasinin` arzan qimbatlilig`ina, o`nimnin` sapasina, tiykarg`i fondlardan ha`m shiyki zat, materiallardan na`tiyjeli paydalaniwg`a g`a`rezli boladi.

Ka`rxananin` alg`an paydasi xizmet ko`rsetiwge jumsalg`an ha`mme qa`rejetlerdi qaplawi; bahani, xizmetti tutiniwshi quni menen baylanistirip uslawi ushin za`ru`r. Bahanin` da`rejesine ta`sir etetug`in birden-bir tiykarg`i faktor, islep shig`arilg`an o`nim sapasi bolip tabiladi. Islep shig`arilg`an o`nim sapasin jaqsilaw , o`ndiriske tiyisli bolmag`an shig`inlardi qisqartiw, shig`insiz texnologiyani islep shig`ariw, payda mug`darin arttiriwdin` tiykarg`i deregi. Payda esabinan ka`rxana jan`a qurilis ushin kapital qarjilardi finanslastiradi, o`ndiristi ken`eytedi ha`m rezerv fondlarin du`zedi.

Payda bir ta`repten ka`rxananin` xojaliq esabi fondinin` tiykarg`i deregi, al ekinshi bir ta`repten ma`mleketlik byudjet daramatinin` deregi bolip esaplanadi.

Ka`rxanalardin` xojaliq xizmetinin` tiykarinda payda qa`liplese. Sol ushin ha`r bir ka`rxana o`niminin` o`zine tu`ser bahasin arzanlatiw arqali, shig`arilip atirg`an o`nim ko`lemi arttiriw arqali, o`nim tu`rlerin ken`eytiw arqali, o`nimnin` sapasin jaqsilaw arqali o`zinin` paydasin ko`beytedi. Payda o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi ko`rsetkishine qarag`anda ka`rxananin` xojaliq xizmetin ha`r ta`repleme analizlep beredi. Bul ushin tek g`ana paydanin` mug`dari esaplanip qalmay, rentabellilik qa`ddide esaplanadi. Payda mug`dari menen rentabellilik qa`ddine bir neshe faktorlar ta`sir etedi.

Finans na`tiyjesin analizlew din` waziypasi-faktorlardin` ta`sirin sheklew arqali payda summasin aniqlaw ha`m o`ndirislik qorlardan paydalaniw na`tiyjeliligini aniqlaw, payda jobasinin` orinlaniwina baha beriw ha`m onin`

orinlaniw sebeplerin u`yreniw, paydanin` mug`darin arttiriw mu`mkinshiliklerin ashiw bolip esaplanadi.

Ka`rxananin` finans na`tiyjesi analizinin` tiykarg`i derekleri bolip «Ma`mleketlik ka`rxana balansi» forma N1 ha`m balansqa qosimsha «Finans na`tiyjesi ha`m olardin` qollaniwi haqqindag`i esap» forma N 2 bolip tabiladi. Bul qosimshanin` birinshi bo`liminde ka`rxananin` o`nimlerdi satiwdan kelip tu`sken puli: satiwdan alg`an finans na`tiyjesi; satiwdan tisqari payda ha`m ziyani ko`rsetiledi. Qosimshanin` ekinshi bo`liminde usi paydanin` qollaniliwi yag`niy byudjetke to`lem, o`ndiristi rawajlandiriwg`a, sotsialiq rawajalandiriwg`a, qoshametlewge ha`m tag`i basqa maqsetler ushin ajratilg`an summaları esapliq da`wirdin` aqirinda ko`setiledi. Sonin` menen bir qatarda finans na`tiyjesi haqqinda mag`liwmatlar «Ka`rxananin` payda ha`m ziyani» esabi formasinan alinadi. Bul esapta o`nimlerdi satiwdan kelip tu`sken paydasi, o`nimlerdi satiwdan tisqari kelip tu`sken payda ha`m ziyalar ko`rsetiledi, aling`an ha`r qiyli ekonomikalıq sanktsiyalar ha`m paydanin` bo`listiriliwi ko`setiledi. Usi esap mag`liwmatlarına tiykarlanip ka`rxananin` balans paydasi aniqlanadi.

Payda ka`rxananin` xojaliq xizmetin xarakterlewshi sapalı ko`rsetkish bolip esaplanadi. Paydanin` mug`dari jetilistirilip atirg`an o`nimnin` ko`lemine, satilg`an o`nimnin` ko`lemine, o`nimnin` sapasına, assortimentine baylanisli boladi.

Ka`rxana paydasin analizlewdin` waziypasi to`mendegishe: payda jobasinin` orinlaniwına baha beriw ha`m onin` sebeplerin u`yreniw; paydani joqarilatiw mu`mkinshiliklerin aship ko`rsetiw.

Balansliq paydanin` basli deregi bolip tovarliq o`nimdi satiwdan alg`an payda bolip esaplanadi. Sonin` menen bir qatarda payda ko`rsetkishleri o`zinin` jetistirgen o`nimlerin satiwdan aling`an payda bolip tabiladi. Bul ko`rsetkishler payda mug`darinin` absolyut ko`rsetkishleri bolip esaplanadi.

Tovarliq o`nimdi o`ndiriwden aling`an payda o`nim islep shig`ariw jobasinin` orinlaniwına, o`nim tu`ri boyinsha o`zine tu`ser baha jobasinin` orinlaniwına baylanisli. Tovarliq o`nimdi o`ndiriwden alinatug`in payda-payda

aliwdin` potentsial mu`mkinshiligi bolip esaplanadi. Haqiqiy alinatug`in payda - o`nimdi satiwdan alinadi. Paydani analizlewde o`nimdi satiwdan aling`an uliwma paydani aniqlawdan baslaw kerek. Bul ushin tovar o`nimi balansin du`ziw za`ru`r.

Tovarliq o`nimdi satiwdan aling`an uliwma payda skladtag`i ha`m ju`klenip jiberilgen tayar o`nimlerdin` jil aqirindag`i qaldiq summasina esap jilindag`i shig`arilg`an tovar o`nimin qosip bul summadan skladtag`i ha`m ju`klenip jiberilgen tayar o`nimlerdin` jil aqirindag`i qaldiq summasin alip taslaw arqali aniqlaymiz. Analiz na`tiyjesinde o`nimdi satiwdan aling`an paydag`a bir neshe faktorlar ta`sir etedi.

- 1) Satilatug`in o`nimge qoyilatug`in baha o`zgerisi.
- 2) O`ndirislik o`zine tu`ser baha ha`m o`ndiristen tisqari shig`inlar o`zgerisi.
- 3) Satilg`an o`nim ko`leminin` o`zgerisi.

O`nimge qoyilatug`in bahanin` to`menlewi satiwdan alinatug`in paydani to`menletedi, al kerisinshe bahaninin` joqarilawi payda mug`darinin` ko`beyiwin ta`miyinleydi.

O`ndirislik o`zine tu`ser bahanin` to`menlewi yamasa joqarilawi o`nimdi satiwdan aling`an paydag`a ta`sir etedi. Jobadan joqari o`nimnin` o`zine tu`ser bahasinin` to`menlewi qosimsha payda aliwdi ta`miyinleydi, al o`nimnin` o`zine tu`ser bahasinin` ko`beyiwi paydanin` artiwina keru ta`sir etedi. O`ndiristen tisqari qa`rejetler o`nimdi satiw menen baylanisli bolip onin` toliq o`zine tu`ser bahasina kiredi. Bulardin` o`lshemine qaray belgili bir da`rejede toliq o`zine tu`ser bahasi ha`m payda baylanisli boladi. Bunnan basqa ka`rxana basqa o`nimlerdi satiwdan payda ha`m ziyani ko`riwi mu`mkin. Bunday payda ha`m ziyang`a ja`rdemshi xojaliqlardan, awil xojalig`inan; artiqsha materialliq bayliqlardi satiwdan alg`an na`tiyje kiredi. bul analizdin` maqseti paydanin` orinlaniw jobasin bekkemlew: ayirmashiliq sebeplerin ashiw; uliwma balansliq paydag`a ta`sir etiw da`rejesin aniqlaw ha`m ka`rxana jumisinin` kemshiliklerin saplastiriw ilajlarin islep shig`iw bolip tabiladi. Bul analiz ushin mag`liwmat deregi bolip Forma N 12 «O`nimlerdi satiw haqqindag`i» jilliq esaptin` ekinshi bo`limi esaplanadi. Satiwdan tisqari finans na`tiyjesine o`nimdi satiw menen baylanissiz payda ha`m ziyani kiredi.

Satiwdan tisqari finans na`tiyjesinin` analizi ka`rxananin` uliwma finans na`tiyjesi boyinsha ta`sirin aniqlawg`a mu`mkinshilik beredi; bul sebeplerdin` payda boliwin ko`rsetedi; saplastiriw ilajlarin ko`rip shig`adi. Bul analiz ushin tiykarg`i mag`liwmat deregi bolip Forma N 2 «Finansliq na`tiyje haqqinda esabat» jilliq esabati esaplanadi. Ko`plegen ka`rxanalar awil xojaliq o`nimlerin satiwdan payda yamasa ziyan ko`riwi mu`mkin. Satiwdin` bunday tu`rleri jobolastirilmaydi. Paydani analizlewde aldin o`nimdi satiwdan aling`an payda mug`darina jeke xojaliq faktorlarinin` ta`sir etiwini u`yreniw ha`m faktorlardin` u`lesin aniqlaw kerek. analizde xojaliqlari to`mendegishe gruppalanadi: satilg`an o`nim ko`leminin` o`zgerisi ha`m tag`i basqa faktorlar. Satilatug`in o`nim ko`leminin` o`zgerisi paydag`a tuwri ta`sir etedi: ko`lem qansha ko`p bolsa, ka`rxana sonsha payda aladi.

Marketing sistemasinda payda tiykarg`i element bolip esaplanadi. payda o`nim o`ndiriwshinin` jumis isshen`liginin` finansliq na`tiyjesin sa`wlelendiredi. ha`m byujetke, bankke ha`mme to`lemlerdi to`lew mu`mkinshiligin beredi.

Bul jerde payda ken`eytilgen qayta o`ndiris protsessinin` man`izli deregi bolip esaplanadi, buning esabinan kapital qurilisin ju`rgiziw a`melge asiriladi, ha`reket etip turg`an tiykarg`i o`ndirislik fondlardi ken`eytiw ha`m qayta quriw, aylanis qarjilarin qaplaw a`melge asiriladi. Buning tiykarinda ilim ha`m texnikani rawajlandiriw qa`rejetleri finanslastiriladi ha`m ha`r qiyli fondlar du`ziledi. analiz protsessinde ha`r bir o`nim o`ndiriwshi o`zinin` xizmetinde ag`imdag`i ha`m keleshektegi paydasin aniqlap aladi. Marketing xizmetinin` klassikalik teoriyasinda: Buxgalteriyaliq payda, o`nim o`ndiriwshinin` uliwma tu`simi summasin onin` ishki qa`rejetleri menen qosip qamtiydi. Ishki qa`rejetler degende aqsha qarjilarinin` mug`dari tu`siniledi.

Ekonomikalik payda - ishki qa`rejet summasin qosqan buxgalteriyaliq payda bolip tabiladi, yag`niy o`nim o`ndiriw protsessinde o`zinin` jeke qorlarin o`zinshe paydalaniw bolip tabiladi.

Ag`imdag`i payda analizi ha`r bir aydin`, kvartal, jildin` aqirinda ju`rgizilip, ka`rxananin` o`tken ha`m operativ xizmeti haqqinda esap beredi. Aling`an na`tiyje

boyinsha miynet haqi summasin ha'm ka`rxanadag`i ag`imdag`i to`lew uqiplilig`in esaplaydi.

Keleshekte payda da`rejesinin` analizi joqarg`i payda normasina erisiwdi, bazarda qarsilaslar arasinda turaqli orindi islep turiwdi ta`miyinleydi.

Ha`r bir o`nim o`ndiriwshinin` paydasina ta`sir etetug`in faktorlar ishki ha'm sirtqi faktorlar bolip bo`linedi.

Sirtqi faktorlarga: inflyatsiya da`rejesi, siyasiy, ekonomikalıq, demografiyalıq ha'm ekologiyalıq faktorlar o`nim o`ndiriwshinin` xizmetine baylanisli bolmaydi.

Ishki faktorlarga: o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi da`rejesi, o`nim sapasi, reklama sapasi, tozg`an tiykar`i o`ndirislik fondlardin` da`rejesi, satiwdan alding`i ha'm satiwdan son`g`i xizmetler, aylanis kapitali menen ta`miyinleniw da`rejesi ha'm tag`i basqa faktorlar. Paydanin` keleshektegi qa`ddin analizlew ushin faktorliq analiz tu`rlerin qollaniwg`a boladi. Faktorliq analizdin` ha`r qiyli usillarin qollaniw ja`rdemi menen paydanin` qa`ddin ko`teriw mu`mkinshiliklerin analizlewge boladi.

Ag`imdag`i ha'm ku`tilen paydani analizlew bir qansha usillar ja`rdemi menen o`tkiziledi. O`nimnin` o`zine tu`ser bahasina za`ru`riy paydani qosiw usili ken` tu`rde qollanilatug`in ha'm jan`a tovar`a bahani aniqlawdin` en` a`piwayi usili bolip esaplanadi. Bizge ma`lim, o`ndirislik o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi sha`rtli turaqli ha'm o`zgermeli qa`rejetler summasinan turadi. O`zgermeli qa`rejetler o`ndiris ko`lemine satiw ko`lemine g`a`rezli o`zgerip otiradi. O`zgermeli o`ndirislik shig`inlar ha'm o`ndirilgen o`nimler arasinda siziqli baylanis ha`reket etedi, ol o`nimlerdi satiw boyinsha shig`inlar satilg`an o`nimge proportsional ha`reket etedi. o`nimnin` o`zine tu`ser bahasinin` turaqli elementine o`ndiristi basqariw ha'm xizmet ko`rsetiw shig`inlari jatadi. Turaqli shig`inlar o`z gezeginde eki gruppaga bo`linedi.

1) Ka`rxananin` o`z spetsifikasina baylanisli-ma`mleketlik, arendaliq ha'm tag`i basqa menshik tu`ri.

2) marketing strategiyasina baylanisli siyosat ha'm taktikasina. Bul o'z ishine ilim-izertlew jumislari shig'inlarin, jumisshilardin` kvalifikatsiyasin joqarilatiwdin` basqa formalari ushin shig'inlardi aladi.

Shig'inlardi o'zgermeli ha'm turaqli etip bo'liwge baylanisli paydanin` qa'ddin analizlewde satilg'an o'nimnin` o'zine tu'ser bahasin aniqlawdin` to'mendegi usili qollaniladi. Paydanin` qa'ddin analizlewde o'nimnin` toliq o'zine tu'ser bahasi to'mendegishe qa'lipliesedi.

Tuwri materialliq shig'inlarg'a tuwri miynet ha'm basqada shig'inlardi qosiw na'tiyjesinde o'nimnin` o'zine tu'ser bahasi kelip shig'adi. Bul o'nimnin` o'zine tu'ser bahasina qosimsha shig'inlardi qosip o'ndirislik o'nimnin` o'zine tu'ser bahasin aniqlaymiz. Qosimsha shig'inlarg'a servis boyinsha xizmet ko'rsetiw shig'inlar kiredi. Bul o'ndirislik o'nimnin` o'zine tu'ser bahasina marketing shig'inlarin ha'm adminstrativlik shig'inlardi qosip toliq o'nimnin` o'zine tu'ser bahasin aniqlaymiz. Biraq bul usildin` birden-bir kemshiligi-bul usil ja'rdeminde faktorlarg'a analiz beriw qiyin sog'adi. Yag'niy talap ha'm usinis qa'ddine, konkurentsiya qa'ddine ha'm da'rejesine toliq analiz bere almaydi.

Anag'urlim toliq analiz beretug'in usil «kontrol` tochka» bolip esaplanadi. Bunin` tiykarg'i ideyasi analizdi o'nim o'ndiriwshinin` aqirg'i o'nimin satiw qa'ddin payda menen, o'nimnin` o'zine tu'ser bahasi menen, o'ndiris ko'lemi menen, talap ha'm usinis qa'ddi menen ha'm bazardin` basqada elementler menen baylanistirip ju'rgizedi. Bir so'z benen aytqanda, za'ru'rli tochkani tabiw arqali o'nim o'ndiriwshi za'ru'rli payda aladi.

Marketing sistemasinda qa'legen o'nim o'ndiriwshinin` payda analizinin` tiykarg'i bag'darlarin aniqlaymiz. Sirtqi analizde:

1) Ka'rxananin` adminstrativlik organlari menen qarim - qatnasinin` analizi. Bul o'z ishine o'ndirislik, sotsialliq sho'lkemlestiriw faktorlarinin` analizin aladi.

2) Ka'rxananin` ja'miyetlik sho'lkemler menen qarim-qatnasinin` analizi.

3) Ka'rxananin` bank penen qarim-qatnasinin` analizi. Bul o'z ishine ka'rxananin` to'lew uqiylilig'inin` analizin, finans turaqlilig'inin` analizin, kredit uqiylilig'inin` analizin aladi.

4) Ka`rxananin` o`nim o`ndiriwshinin` bazar menen qarim-qatnasinin` analizi. Bul o`z ishine ishki ha`m sirtqi bazarlardi salistiriwdin` analizin, ishki ha`m sirtqi marketing siyasatin, reklamaliq siyasattin` na`tiyjeliginin` analizi, satiw ko`lemi menen o`ndiris ko`leminin` analizi, o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi ha`m baha siyasati arasindag`i baylanis analizin, shartnamalardin` bekitiliwi ha`m onin` orinlaniwinin` analizin, tutiniwshilardin` talabin qanaatlandiriw da`rejesinin` analizin aladi.

Ishki analiz: paydanin` du`zilisi ha`m qa`ddinin` analizin, xojaliq xizmetinin` rentabelliliginin` analizin, buxgalteriyaliq ha`m ekonomikaliq paydani bo`listiriwdin` analizin, o`ndiris ko`leminin`i dinamikasinin` analizin, o`ndiristin` bir qa`lipliliginin` analizin, satilg`an o`nim qo`leminin` assortimenti ha`m nomenklaturasinin` analizin, o`nimnin` sapasi ha`m texnika-ekonomikaliq da`rejesinin` analizin, tutiniwshilardin` qizig`iwshilig`in qanaatlandiriwdin` analizin, ja`miyettin` qizig`iwshilig`in qanaatlandiriw da`rejesinin` analizinen turadi.

2-Bap. Ka`rxanalarda payda ko`rsetkishi ha`m olardi finansliq resurslar sipatinda paydalaniwdin` analizi («Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasi misalinda)

2.1. Ka`rxanalarda islep shig`ariw faktorlarinin` paydag`a ta`sirinin` analizi

Ha`zirgi bazar ekonomikasi sha`rayatinda sanaat ka`rxanalarinin` islep shig`arg`an o`nimleri ko`lemi mug`darliq, sha`rtli mug`darliq, miynet ha`m qun o`lshemlerinde u`yreniliwi mu`mkin. Bul o`lshemler quraminda islep shig`arilg`an o`nimler ko`lemin u`yreniwde bahada esaplang`an ko`rsetkishlerdi analiz etiw a`hmiyetli orin iyeleydi. Yag`niy, ka`rxana boyinsha barliq tu`rdegi islep shig`arilg`an o`nimler ko`lemi baha o`lsheminde uliwmalasadi. Analiz ushin sanaat ka`rxanalari islep shig`arg`an o`nim ko`lemin u`yreniwde to`mendegi uliwmalastiriwshi ko`rsetkishler u`yreniledi:

- jalpi o`nim;
- tovarliq o`nim;
- satilg`an o`nim.

Jalpi o`nim — bul ka`rxananin` belgili bir da`wirde (ku`n, ay, sherek, jil) islep shig`arg`an o`nim, ko`rsetken xizmet ha`m islegen jumislardin` a`meldegi ha`m salistirma bahada o`lshengen ko`lemine aytiladi. Bunda onin` quramina islep shig`arilg`an tayar o`nim, orinlang`an isler, ko`rsetilgen xizmetler, tamamlanbag`an islep shig`ariw bahaliqlari, ka`rxananin` o`z kapital remonti ushin sariplang`an yarim fabrikatlar quni, buyirtpashilardin` shiyki zatinan tayarlang`an o`nimler bahasi da qosilg`an halda sa`wlelenedi. Islep shig`arilg`an jalpi o`nim ko`lemi ka`rxananin` quwati, mu`mkinshiligi ha`m qa`niygelesiwin u`yreniwge ha`m de analiz o`tkeriwge mu`mkinshilik jaratadi.

Tovarliq o`nim — bul tutiniwshilarg`a jetkerip beriw ushin mo`ljellengen o`nimleri bolip, jalpi o`nimnen to`mendegi ta`repleri menen pariqlanadi, onin` quramina tamamlanbag`an islep shig`ariw ha`m ka`rxana ishki tutiniwi (oboroti) ushin paydalanilg`an o`nimler ha`m de buyirtpashilardin` shiyki zatinan tayarlang`an o`nimler kiritilmeydi.

Satilg`an o`nim — tutiniwshilarg`a jiberilgen, yaki qariydarlardan puli kelip

tu'sken o'nimler bahasina aytiladi. Satilg'an o'nimler ko'lemi salistirma, biznes rejedegi ha'm a'meldegı bahalarda esaplaniwi mu'mkin. Bul ko'rsetkishke qarap islep shig'ariw ha'm tutiniw ortasındag'i baylanisliliq ka'rxananin' o'nimlerin satiw ko'lemin ko'beytiw boyınsha mu'mkinshilikler bar yaki joqlig'in analiz qiliwg'a tiykar boladi.

A'meldegı dag'aza qiling'an finansliq esabattin' ekinshi formasi «Finansliq na'tiyjeler haqqındag'i esabat» mag'liwmatlarında satilg'an o'nimler ko'lemin o'tken ha'm usi jıllardag'i ko'rsetkishlerin u'yreniw ushin satiwdan sap tu'sim, satilg'an o'nimlerdin' islep shig'ariw bahasi siyaqli ko'rsetkishler sa'wlelendirilmekte. Bul mag'liwmatlar da analiz ushin a'hmiyetli derek sipatında paydalaniladi.

Ka'rxanalardin' o'nim islep shig'ariw ko'lemin analizlewde a'hmiyetli orindi mug'darlıq ko'rsetkishlerdi u'yreniw iyeleydi. Bunda o'nim tu'rleri boyınsha, dana, metr, tonna ha'm basqa birliklerde islep shig'ariw tempi, dinamikasi ha'm o'zgeriw da'rejelerin aniqlaw boyınsha analizdin' mu'mkinshilikleri jaratiladi.

Basqariw analizinde o'nimler islep shig'ariw ko'lemin u'yreniwde sha'rtli mug'darlıq ko'rsetkishlerden de paydalaniladi. A'sirese, tovarlar ko'lemin u'yreniwde, ma'selen, awıl xojalig'i o'nimlerin qayta islewshi ka'rxanalarda min' sha'rtli banka, paxtani qayta islewshi ka'rxanalarda sha'rtli – paxta tayi, ayaq - kiyim islep shig'ariwshi ka'rxanalarda sha'rtli – bir pay ayaq kiyimler siyaqli ko'rsetkishler analiz qilinadi.

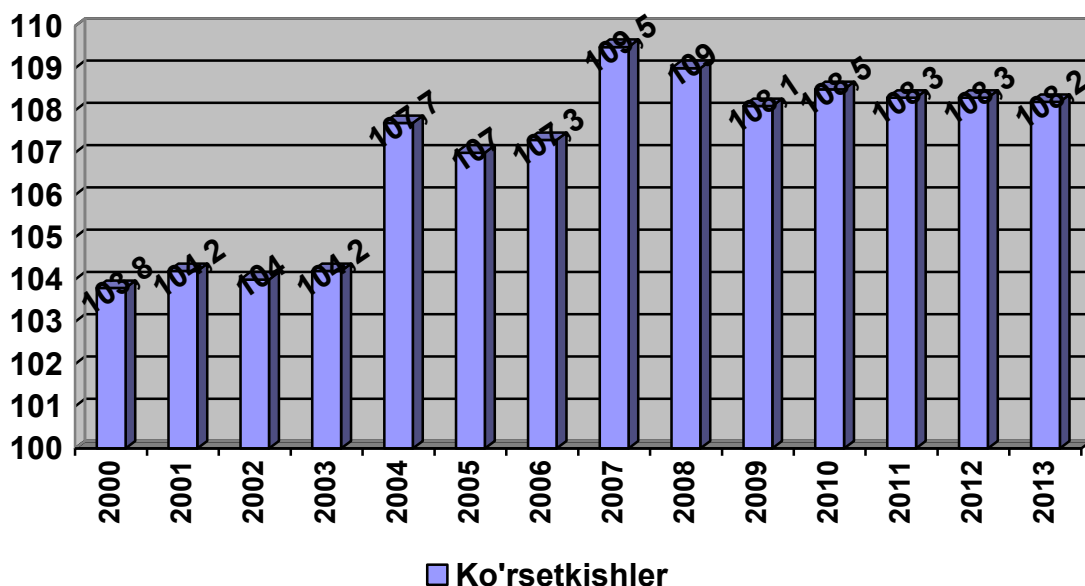
Sunday-aq, ko'p tu'rdegı o'nimlerdi islep shig'ariwg'a qa'niygelesken ka'rxanalardin' iskerligin analiz qiliwda sariplang'an miynet mug'darina qarap ha'm mag'liwmatlar u'yreniledi, yag'niy ha'r bir islep shig'arilg'an o'nimler ushin sariplang'an kisi – saati yaki kisi – ku'ni, bir kisi ku'ni yaki saatında jaratilg'an o'nimlerdin' mug'dari siyaqli sha'rtli - mug'darlıq mag'liwmatlardı u'yrenip ha'm islep shig'ariw iskerligine baha beriledi.

Sanaat ka'rxanalarinin' o'nim islep shig'ariw da'rejesin analizlewde a'hmiyetli orindi biz joqarida aytip o'tkenimizdey, qun o'lsheminde esaplang'an

uliwmalasqan mag'liwmatlardi u'yreniw iyeleydi. Yag'niy, islep shig'arilg'an jalpi tovar o'nimi, satilg'an o'nimlar qunin bir neshshe jillar mag'liwmatlarina tiykarlanip analiz o'tkeriw lazim.

1-diagramma.

O'zbekistanda jalpi ishki o'nimnin` jillar dawaminda o'siw dinamikasi, payizda

Derek: O'zbekistan Respublikasi Ma'mleketlik statistika komiteti mag'liwmatlari.

Bazar ekonomikasi sha'rayatinda xalqitn` turmis da'rejesin jaqsilaw, tutiniw bazarin turaqlastiriw O'zbekistannin` ekonomikaliq ta'repten du'n'ya ja'miyetshiligine qosiliwi boyinsha a'hmiyetli qa'demlar qoyildi. Atap o'tiw kerek, o'tken jillar dawaminda ma'mleketimizde jalpi ishki o'nimnin` joqari o'siw templeri ju'z berdi, 2000-2013 jillar dawaminda jalpi ishki o'nim ko'lemi 2,1 ese asti (1-diagramma). Bul ko'rsetkish boyinsha O'zbekistan du'n'yanin` ekonomikasi jedel rawajlanip atirg'an ma'mleketler qatarinan orin aldi.

Diagrammadan ko'rinip turg'aninday, eger ma'mleketimizde JIO'nin` o'siw templeri 2000-2003 jillarda 3,8-4,2 payiz, 2004-2006 jillarda 7-7,3 payiz, 2007-2008 jillarda bolsa 9-9,5 payiz da'rejesinde bolg'an bolsa, keyingi jillarda ja'ha'n finansliq-ekonomikaliq krizisi bul ko'rsetkishke de o'z ta'sirin ko'rsetti. Biraq, joqarida aytip o'tken faktorlar arqali ma'mleketimizde 2009-2013 jillarda da JIO'nin` joqari ha'm turaqli o'siw templeri saqlanip qalmaqta.

O'zbekistanda ekonomikanin' tiyarg'i tarmaq ha'm tarawlarindag'i o'siw
templeri, payizda

Ko'rsetkish							
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Sanaat tarawi	12.1	12.7	9.0	8.3	6.3	7.7	8,1
Awil xojalig'i o'nimlerin jetistiriw	6.1	4.5	5.7	6.8	6.6	7.0	6,7
Usaq lap satiw sawda aylanbasi	21.0	7.2	16.6	14.7	16.4	13.9	14,1
Pulli xizmet ko'rsetiw	20.6	21.3	12.9	13.4	16.1	14.2	9,8

Ma'mleketimiz JIO' o'siw templerinin' turaqlilig'in ta'miyinlewde ekonomikadag'i jetekshi tarmaqlardin' joqari o'siw templeri bekkem tayanish tayarlamaqta. Atap aytqanda, 2013 jilda sanaat islep shig'ariw 8,1 payiz, awil xojalig'i o'nimlerin jetistiriw 6,7 payiz, usaq lap satiw aylanbasi 14,1 payiz ha'm xaliqqa pulli xizmet ko'rsetiw 9,8 payizg'a turaqli joqari templer menen o'sti (2-tablitsa).

Tablitsadan ko'rinip turg'aninday, ja'ha'n finansliq-ekonomikaliq krizisi sha'rayatinda du'n'ya ko'leminde jalpi talap, sawda ha'm investitsiyalar ko'leminin' sezilerli da'rejede qisqariwi ma'mleketimiz ekonomikasina da o'z ta'sirin ko'rsetti. Atap aytqanda, krizisten aldin'g'i 2007 jilda sawda aylanbasi ha'm xaliqqa pulli xizmet ko'rsetiw din' qosimsha o'siw templeri da'rejesi (tiyisli tu'rde 21,0 ha'm 20,6 payiz) keyingi jillarda sezilerli pa'seyiwi gu'zetildi. Biraq sonisi itibarg'a ilayiq, sonday qiyin sharayatta da ekonomikanin' tiyarg'i tarmaq ha'm tarawlarinda ekonomikaliq o'siw din' joqari ha'm turaqli templeri saqlanip qalmaqta.

Prezidentimiz o'z bayanatlarinda keyingi jillarda ekonomikamizda ju'z berip

atirg`an teren` quramli ha`m sipat o`zgerislerine ayriqsha toqtalip o`tpekte. Prezidentimiz usi protsesslerdi bir g`ana misalda, yag`niy 1990 jilda ma`mleketimiz jalpi ishki o`nimin qa`liplestiriwde sanaat islep shig`ariwdin` u`lesi bar jog`i 14,2 payizdi qurag`an bolsa, 2013 jilda bul ko`rsetkish 24,3 payizg`a o`skenin, sonday-aq, awil xojalig`inin` u`lesi bolsa, 34 payizdan 17 payizg`a tu`skenin ayqin ko`riw mu`mkinligin atap o`tti².

Sanaat o`nimlerinin` uliwma o`siwinin` 70 payizin joqari qosilg`an qung`a iye bolg`an tayar o`nim islep shig`ariwg`a bag`darlang`an tarawlar quraydi.

Bu`gingi ku`nde ekonomikamizdin` lokomotivine aylang`an mashinasazliq ha`m avtomobilsazliq (12,2 payiz), ximiya ha`m neft-ximiya sanaati (9,4 payiz), aziq-awqat sanaati (13,1 payiz), qurilis materiallari sanaati (11,9 payiz), farmatsevtika ha`m mebelsazliq (18 payiz) 2013 jilda jedel templer menen rawajlandi. Uliwma alg`anda, sanaat tarmaqlari islep shig`ariw templerinin` 1990 jil da`rejesine salistiratug`in bolsaq, 2013 jilda bul ko`rsetkish bir neshshe ma`rte o`skenin ko`riwimiz mu`mkin. (3-tablitsa).

3-tablitsa.

Sanaat tarmaqlari islep shig`ariw templerinin` o`siwi,
payizda (1990-100 payiz)

Ko`rsetkishler	1990 jil	2000 jil	2013 jil
Sanaat – ja`mi	100	123,6	3,2 ma`rte
Janilg`i sanaati	100	127,3	2,2 ma`rte
Qara metallurgiya	100	58,8	1,6 ma`rte
Ren`li metallurgiya	100	107,4	116,1
Ximiya ha`m neft`-ximiya sanaati	100	97,5	3,1 ma`rte
Mashinasazliq ha`m metalldi qayta islew sanaati	100	142,2	13 ma`rta
Qurilis materiallari sanaati	100	58,4	1,5 ma`rte

² Prezident Islam Karimovtin` O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasi qabil etilgeninin` 21 jillig`ina bag`ishlang`an saltanatli ma`resimdeg`i «A`melge asirip atirg`an reformalarimizdi ele de teren`lestiriw ha`m puxaraliq ja`miyetin quriw jarqin keleshegimizdin` tiykarg`i faktori» atli bayanati.

Jen`il sanoat	100	159,2	4 ma`rte
Aziq-awqat sanaati	100	150	6,4 ma`rte
Basqa tarawlar	100	162,6	6,2 ma`rte

Tablitsada ko`rinip turg`aniday, g`a`rezsizlik jillarinda ma`mleketimizdegi sanoat tarmaqlarinda islep shig`ariw templeri 3,2 ese o`skan. Usi o`siwdi ta`miyinlewde, a`sirese, mashinasazliq ha`m metaldi qayta islew sanaatinin` 13 ese, aziq-awqat sanaatinin` 6,4 ese, jen`il sanaattin` 4 ese o`siwi sezilerli ta`sir ko`rsetti. Qurilis materiallari sanaatinin` o`siwi da`slepki 10 jil ishinde, yag`niy 2000 jilda 58,4 payizdi qurag`an bolsa, keyingi jillarda usi tarawdi rawajlantiriwg`a qaratilg`an itibar ha`mde jaratilg`an sha`rt-sha`rayatlar na`tiyjesinde 2013 jildag`i o`siw 1,5 ma`rteni quradi.

Tutiniw tovarlarin islep shig`ariw ko`lemi 2013 jilda 11,2 payizg`a o`sti, 2000 jilg`a salistirg`anda bul ko`rsetkish 4 eseden ziyat o`sti.

Ma`mleketimizde o`tken da`wirlerde sanaatti rawajlandiriwdin` tiykarg`i faktorlari sipatinda to`mendegilerdi ko`rsetiw mu`mkin:

- maqsetli da`stu`rlerdi a`melge asiriw;
- infrastrukturani qa`liplestiriw (suw, gaz, elektr energiyasi, transport ha`m basqalar);
- jen`il sanoat tarawinda jan`a ka`rxanalardi sho`lkemlestiriw islep shig`ariwdi o`zlestiriw;
- teri shiyki zatin qayta islew tarawinda jan`a ka`rxanalar quriw ha`m jan`a o`nimlerdi islep shig`ariwdi o`zlestiriw;
- awil xojalig`i o`nimlerin qayta islew tarawinda jan`a ka`rxanalar payda etiw ha`m bazardi jergilikli o`nimler menen ta`miyinlew;
- xaliq tutiniw tovarlarin islep shig`ariw ha`m olar menen bazardi toliq ta`miyinlew;
- qurilis materiallari industriyasin rawajlandiriw;
- sanaatti rawajlandiriwda bank kreditleri ta`sirshen`ligin asiriw;
- sanaatti rawajlandiriwda qospa ka`rxanalardin` u`lesin asiriw;

- jergilikli shiyki zatti qayta islew;
- ma`ha`lliylestiriw da`stu`ri ha`m xaliq-araliq sanaat yarmarkasi ha`m kooperatsiya birjasi ko`leminde jaratilg`an jen`illikler ha`m preferentsiyalardan ken` paydalaniw;
- islep shig`arilg`an o`nimler eksporti ko`lemin ken`eytiw, kishi ka`rxanalar o`nimlerin eksportqa bag`darlawg`a ko`meklesiw.

Atap o`tiw kerek, ekonomikanin` jetekshi tarmaqlarinda quramli o`zgerislerdi a`melge asiriw ha`m bul tarawlardi diversifikatsiya qiliwg`a qaratilip atirg`an u`lken itibar eksport ko`lemi, onin` qurami ha`m sipatina unamli ta`sir ko`rsetti.

Sirtqi sawda aylanbasi quramindag`i bunday unamli o`zgerisler g`a`rezsizlik jillarinda bul tarawg`a qaratilg`an itibar, atap aytqanda eksportqa bag`darlang`an islep shig`ariwdi ha`r ta`repleme qollap-quwatlaw ha`m import ornin basatug`in o`nimlerdi islep shig`ariwdi qollap-quwatlawg`a bag`darlang`an ekonomikalik siyosat na`tiyjeleri esaplanadi.

“O`zbekistan g`a`rezsizlikke shekem bolg`an da`wirde shetke shiyki zat shig`aratug`in ha`m tayar o`nimler, tiykarinan tutiniw tovarlarin alip kiretug`in ma`mleketten bu`gingi ku`nde qosilg`an quni joqari bolg`an tayar o`nimlerdi eksport qilaturug`in ha`m ko`birek islep shig`ariwdi texnik ha`mde texnologiyaliq modernizatsiya qiliw ushin mo`ljellengen joqari texnologiyalar tiykarindag`i u`skenelerdi import qilaturug`in ma`mleketke aylanip barmaqta.

Eksporttin` tovar quramin diversifikatsiya qiliw na`tiyjesinde ma`mleketimiz paxta jekeha`kimligi aqibeti bolg`an paxta talasi eksportina qaramliqtan azat boldi. Onin` eksporttag`i u`lesi kemeyip, 1990 jildag`i 59,7 payizdan 2010 jilda 11,3 payizg`a tu`sti”<sup>3</sup>. 2013 jilda eksport quraminda tayar o`nimler u`lesi 60 payizdan asip ketti, 2000 jilda bul ko`rsetkish derlik 46 payizdi qurag`an edi.

Ma`mleketimizde usinday qayta quriqlar bolip o`tip atirg`an waqitta

³ O`zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990-2010 yillar) asosiy tendentsiya va ko`rsatkichlari hamda 2011-2015 yillarga mo`ljallangan prognozlar: statistik to`plam. – T.: “O`zbekiston”, 2011, 59-61-b.

Qaraqalpaqstan Respublikasindada qospa ka`rxanalar ashiw, olardin` o`nimlerin eksport etiw ha`m olardin` paydasin o`siriw jollarin u`yreniw ju`da` a`hmiyetli bolip esaplanadi.

Payda ha`m rentabellik da`rejesi ushin baslang`ish mag`liwmatlar bolip, uliwma payda mug`dari, rentabellik da`rejesi ha`m o`nim bahasi haqqindag`i reje tapsirmalari ha`m de buxgalteriya balansi, qabil qiling`an reje tapsirmalarinin` orilaniwi haqqindag`i haqiyqiy statistik mag`liwmatlar esaplanadi. Paydani analizlewde oni xarakterlew ushin bir qatar ko`rsetkishler sistemasinan paydalaniladi. Balansta sa`wlendiriwshi ha`m juwmaqlawshi finansliq na`tiyje bolip esaplaniwshi payda belgili bir da`wirde barliq xojaliq operatsiyalarinan aling`an jalpi payda ha`m de ziyan ortasindag`i ayirmashiliq bolip esaplanadi. Ka`rxana paydasin analizlew ushin to`mendegi misaldi keltiremiz. (4-tablitsa)

Tablitsa mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aninday, ka`rxanada o`nim bahasin pa`seytiw boyinsha bir qatar ilajlar atap aytqanda, islep shig`ariwg`a jan`a texnikani engiziw natiyjesinde o`nim bahasi keskin pa`seytirilgen. Bul bolsa payda mug`darin 1,74% ke, rentabellikti bolsa, 0,13 payizdan 0,17 payizg`a asiriwg`a alip kelgen.

4- tablitsa

Payda ha`m rentabellik da`rejesinin` analizi.

Ko`rsetkishler	O`tken jili	Esabat jili	Parqi	
			(+,-)	%
O`nim islep shig`ariw ko`lemi(mln. swmm)	2873114	3871901	998787	1,35
O`nimnin` toliq bahasi	2549067	3308938	759871	1,3
Bir swmliq qa`rejetke o`ndirilgen o`nim (swm)	1,13	1,17	0,04	1,3
Payda(mln.swm)	324047	562963	238916	1,74
Rentabellik	0,13	0,17	0,04	-

Erkin ekonomikaliq qatnasiqlar sha`rayatinda ka`rxanalarda o`nim (is, xizmet)ler islep shig`ariwda tiykarg`i orindi janli miynet faktori, yag`niy insan faktori u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi, ha`r qanday pa`n-texnika rawajlaniwini`n en` son`g`i basqishinda da insan faktorini`n boliwi talap etiledi. Yag`niy, joqari texnologiyag`a tiykarlang`an islep shig`ariw u`skenelerin de insan basqariwi lazim boladi. Bunday sha`rayatta ka`rxanalardin` miynet resurslari menen ta`miyinlengenlik da`rejesin u`yrenip bariw ayriqsha orin iyeleydi.

O`nim islep shig`ariw ko`leminin` o`siwine, o`nim bahasinin` pa`seyiwine, payda mug`darinin` asiwina ha`m de basqa bir qatar texnik-ekonomikaliq ko`rsetkishlerini`n jaqsilaniwi ka`rxananin` miynet resurslari menen ta`miyinleniw da`rejesine baylanisli. Miynet ko`rsetkishlerini`n orinlaniw da`rejesi mashina ha`m u`skenelerden maksimal paydalaniwg`a, islep shig`ariwdi turaqli tu`rde a`melge asiriliwina ha`m miynet o`nimdarlig`ini`n o`siwine ta`sir ko`rsetedi.

Bu`gingi ku`nde respublikamizda ju`z berip atirg`an sotsial-ekonomikaliq o`zgerisler bar bolg`an miynet resurslarinan na`tijeli paydalaniwdi talap etpekte.

Bu`gingi bazar ekonomikasina o`tiw sha`rayatinda xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlerdin` miynet resurslari menen ta`miyinlengenligin u`yreniwde basqariw analizini`n waziypalari bolip to`mendegiler esaplanadi:

1. Xojaliq ju`ritiwshi sub`ektlerdin` miynet resurslari menen ta`miyinleniwi olardin` qurami, strukturasi o`zgeriwin miynet o`nimdarlig`ina bolg`an ta`sirin esaplaw ha`m baha beriw.
2. Jumis waqtin jog`altiw sebeplerin aniqlaw ha`m og`an baha beriw.
3. Miynet o`nimdarlig`i rejesinin` orinlaniwi ha`m dinamikasina ob`ektiv baha beriw.
4. Miynet resurslarinan na`tijeli paydalaniw boyinsha bar mu`mkinshiliklerdi aniqlaw.
5. Isshiler turaqsizlig`ina baha beriw.
6. O`nim islep shig`ariw ko`lemine ta`sir etiwshi miynet faktorlarin aniqlaw ha`m olarg`a baha beriw.
7. Bir isshinin` miynet o`nimdarlig`in aniqlaw ha`m onin` o`zgeriwine ta`sir

etiwshe faktorlarga baha beriw.

8. Jumis waqtinan paydalaniw ha'm bir saatliq is o'nimdarlig'inin o'zgeriwin o'nim islep shig'ariw ko'lemine ta'sirin u'yreniw h.t.b.

Ka'rxanalarda materialliq resurslardan toliq bir normada ha'm de na'tiyjeli paydalang'anliq da'rejesin analiz etiw ushin usi jag'daylardi sa'wlelendiretug'in ko'rsetkishler sistemasin paydalaniw za'ru'r:

Atap aytqanda, tiykarg'i fondlar menen ta'miynlengenlik ha'mde aylanba fondlar ha'm qarjilar menen ta'miynlengenlik da'rejesi esaplanadi. Bul ko'rsetkishlerdi materialliq resurslardan bo'lek tu'rleri boyinsha da esaplaniwi mu'mkin. Ma'selen stanoklar shiyki zat, elektr energiya, janilg'i ha'm basqa materialliq resurslar menen ta'miynlengenligin aniqlaw mu'mkin;

B. Materialliq resurslardan paydalaniwdin toliqlig'in tiykarinan ka'rxananin islep shig'ariw quwatinan paydalaniw da'rejesi da'liylleydi;

V. Sanaat ka'rxanalarinda miynetin materialliq resurslar menen ta'miynlengenlik da'rejesi. Oni ja'mi materialliq resurslar bahasinin ka'rxanada bar bolgan isshi ha'm xizmetkerler sanina bo'listiriw na'tiyjesinde aniqlaw mu'mkin. Oni bo'lek tiykarg'i fondlar menen qurallang'anliq ha'mde aylanba fondlar menen ta'miynlengenlik ko'rsetkishleri boyinsha da aniqlaw mumkin;

G. Materialliq resurslardan paydalaniwdin ekonomikalik na'tiyjeliligini ka'rxanalardagi fondlar qaytimi ha'm de fondlar siyimi delinedi. Fondlar qaytimin aniqlaw ushin ka'rxanada jil dawaminda islep shig'arilgan jalpi o'nim ha'm de tovar o'nimi bahasin tiykarg'i fondlardan ortasha jilliq bahasina bo'listiriw lazim. Fondlar qaytiminin ekonomikalik mazmuni bolip, ka'rxananin ha'r min swmliq tiykarg'i fondlarina tuwri keletug'in jalpi o'nim yaki tovar o'niminn ko'rsetkishi esaplanadi.

Materiallar qa'rejeti koeffitsientte — haqiqiy sariplang'an materiallar qa'rejetinin biznes rejesindegisi haqiqiy islep shig'ariw ko'lemine korrrektirovka qiling'an ko'rsetkishke salistiriliwin sa'wlelendiredi. Bul ko'rsetkish islep shig'ariw protsessinde materiallar jumsaliwinin tejelgenligin (yaki artiqsha sariplang'anlig'in) ko'rsetedi. Bul koeffitsient 1 den u'lken bolsa materialliq

resurslardan na`tiyjeli paydalang`anlig`in biliw mu`mkin.

Material siyiminin` bo`lek ko`rsetkishleri materialliq resurslardan` ayirim tu`rlerinen na`tiyjeli paydalaniwdi xarakterleydi. Olar qatarina janilg`i siyimi, material siyimi, shiyki zat siyimi siyaqli ko`rsetkishlerdi kiritiw mu`mkin. A`dette material siyimnin` o`zgeriwine bir qatar faktorlar ta`sir etedi.

Bazar ekonomikasina basqishpa-basqish o`tiw da`wirinde sanaat ka`rxanalarinda nizam shen`berinde ha`reket etiw biyg`a`rezligi berilgen. Respublikamizda mu`lkti ma`mleket iyeliginen shig`ariw ha`m menshiklestiriw na`iyjesinde tu`rlishe mu`lkshilikke tiykarlang`an ka`rxana formalari payda boldi. Olar ekonomikalik qatnasiqlardin` rawajlandiriliwi na`tiyjesinde ele de jetilistirilmekte. Na`tiyjede, ijara ka`rxanalari, aksionerlik ja`miyetleri, kompaniyalar, qospa ka`rxanalar, jeke ka`rxanalar ha`m basqalar sho`lkemlestirilmekte. Olar talap ha`m usinistan kelip shiqqan halda ko`birek payda aliw maqsetinde o`zlerinin` islep shig`ariw iskerliklerin nizam shen`berinde erkin biyg`a`rez a`melge asirmaqta. Usi jag`day ka`rxanalardin` materialliq texnika ta`miynati ma`selelerin sheshiwge de tuwridan-tuwri baylanisli.

Ka`rxanalar islep shig`ariwdin` rawajlaniwin rejelestiredi. Olar qisqa ha`m de uzaq mu`ddetke mo`ljellengen boladi. Bul ma`seleler ka`rxanalardin` biznes rejelerinde ha`m basqa hu`jjetlerinde sa`wlelendiriledi.

Ka`rxanalar o`z maqsetlerin unamli sheshiw ushin, islep shig`ariwdi materialliq texnika resurslari menen ta`miyinleniw protsessinin` orinlaniwina ayriqsha itibar beredi. Bunin` ushin aniqlang`an, yag`niy, ka`rxana ushin za`rur bolg`an materialliq texnika resurslarinin` jan`a tu`rleri bar ekenligi ha`mde olardin` du`n`ya bazarinda usinis da`rejesi u`yreniledi. Sebebi, ka`rxana o`zi ushin za`ru`r bolg`an materialliq texnika resurslarinin` jaqsilarin, yag`niy na`tiyjelisin aliwg`a ha`reket qiladi.

Materialliq texnika marketingin yag`niy bazarin u`yreniw menen birgelikte olardi qaysi bazar infrastrukturasinan satip aliw mu`mkinligin belgileydi. Usundayda ma`mleketimizde tovar ham shiyki zat birjalari menen, satiwshilar ta`repinen sho`lkemlestirip atirg`an ko`rgizbeler tuwridan-tuwri ka`rxanalardin`

o`zleri menen baylanislardi tikleydi. Usi qatnasiqlar na`tiyjesinde qisqa mu`ddetli ha`mde uzaq mu`ddetli ayirim jag`daylarda bir ma`rtelik ku`shke iye bolg`an sha`rtnamalar du`ziledi. Bul sha`rtnamalarda materialliq texnika resurslarin jetkerip beriwshilerdin` minnetlemeleri, waziypalari aniq ko`rsetiledi.

Ka`rxananin` materialliq texnika resurslari menen ta`miyinleniwini` analizi materialliq texnika ta`miynati rejesinin` ob`ektiv tu`rde belgilengenligin aniqlawdan baslanadi.

Materialliq resurslarg`a bolg`an talapti aniqlawda texnika, shiyki-zat, janilg`i-maylaw ha`m basqa materiallar boyinsha belgilengen normalardan qanday paydalanilg`anlig`i, shiyki zatqa bolg`an talapti aniqlawda, onnan qay da`rejede paydalanilg`anlig`i tekseriledi.

Islep shig`ariw protsessinin` turaqli tu`rde a`melge asiriliwi, ko`p ta`repten ka`rxananin` materialliq resurslar menen toliq ta`miyinlengenligine baylanisli.

Ka`rxananin` materialliq texnika resurslarina bolg`an talaplari eki derek esabinan qanaatlandiriladi.

1. Sirtqi ta`miynat.
2. Ishki ta`miynat.

Sirtqi ta`miynat degende — sirtqi ka`rxanalar, shiyki zat birjalari menen du`zilgen shartnamag`a tiykarlanip materialliq texnika resurslarin shetten jetkerip beriwshilerden kelip tu`siwi tu`siniledi.

Ishki ta`miynat degende — ta`miynat rejesinin` orinlaniwi, ishki resurslardan na`tiyjeli paydalaniw, shig`imlardi kemeytiw, ekonomika rejesine a`mel qiliw tu`siniledi.

Bazar ekonomikasina o`tiw sha`rayatinda ka`rxanalardin` ekonomikalik jag`dayi turaqli bolmag`an hallarda, yag`niy, ka`rxanalar materialliq texnika resurslarin satip aliwlari ushin o`z qarjilarina iye bolmag`an jag`daylarda lizing kreditinen de paydalaniwi mu`mkin.

Lizing kreditlerin a`melge asiriwda lizing kompaniyalari ushin lizingti a`melge asiriwshi sub`ektler menen, lizing kreditleri boyinsha sha`rtnamalar du`ziledi. Bunda u`sh ta`rep qatnasiwi mu`mkin. Lizing kreditin a`melge asiriwshi,

tiykarinan ortada qarjisi bolg`ani ushin materialliq texnika resurslarin ijarag`a beriwshilerden alip, olardi paydalaniwshilarg`a jetkerip beriw menen shug`illaniwi mu`mkin. Ayirim hallarda bolsa materialliq texnika resurslarin ijarag`a beriwshiler, olardi ijarag`a aliwshilarg`a tuwridan tuwri jetkerip beriwi mu`mkin. Bul ma`seleler sha`rtnamalarda toliq o`z ko`rinishin tabiwi za`ru`r.

Ka`rxanada islep shig`arilg`an o`nimlerdin` ortasha qa`rejetleri yag`niy o`zine tu`ser bahalari — ko`p ta`repten shiyki zat ha`m materiallardan na`tiyjeli paydalaniw ko`rsetkishlerine baylanisli.

Materialliq resurslar mug`darin rejelestirilgen ko`lemde tayarlaw, o`nim islep shig`ariw rejesin orinlaw ushin mu`mkinshilik jaratadi. Material resurslardan tejep paydalanilmasa ha`m de olardin` a`meliyattag`i paydalaniliwi belgilengen normalarg`a salistirg`anda artiqsha bolsa, onda keltirilgen materiallar o`nim islep shig`ariw dawamlilig`i rejesin orinlaw ushin jeterli bolmaydi.

Material resurslardan paydalaniwdi analiz qiliwdan maqset, islep shig`ariw protsessinde olardan paydalaniwda artiqsha sarip-qa`rejetlerge jol qoyilg`an bolsa, onda o`nim ko`lemi qansha kem jaratilg`anlig`i yaki materialliq resurslardan na`tiyjeli paydalaniw na`tiyjesinde qansha qosimsha o`nim islep shig`arilg`anlig`in aniqlaw bolip esaplanadi. Olardi to`mendegi usillardan paydalang`an halda esaplaw mu`mkin:

- ka`rxanada islep shig`arilatug`in o`nim birligi ushin belgilengen qa`rejet normasi materialliq resurslarg`a ketken hakiyqiy qa`rejetler menen salistiriladi;
- erisilgen tejemlilik yaki artiqsha qa`rejet islep shig`arilg`an o`nimnin` uliwma mug`darina ko`beytiriledi;
- materialliq resurslardan paydalaniw na`tiyjesinde ju`zege kelgen artiqsha qarejet reje boyinsha go`zlengen qa`rejet normasina bo`listiriledi.

Usi ta`rtipte materiallardan na`tiyjeli paydalaniw na`tiyjesinde tejemlilik tiykarinda qosimsha islep shig`arilg`an o`nim yaki olardan tejep paydalanbasliq aqibetinde artiqsha qa`rejetlerdin` ju`zege keliwi na`tiyjesinde islep shig`arilmag`an o`nim ko`lemi aniqlanadi.

Bazar ekonomikasi sha`rayatinda ka`rxanalardin` tiykarg`i fondlar menen

jeterli da`rejede ta`miyinlengenligin u`yreniw menen bir qatarda, olardin` texnik halatina da baha beriledi. A`dette, tiykarg`i fondlar quraminda jil dawaminda o`zgerisler ju`z beredi.

Ha`r jili ka`rxanani sotsial ekonomikaliq rawajlandiriw rejesin du`zgende islep shig`ariwdi jan`a texnika menen qurallandiriw texnikaliq rawajlandiriw rejesi du`ziledi. Ka`rxananin` tiykarg`i fondlarinin` jan`alaniwi, jetilisiwi, a`sirese aktiv tiykarg`i fondlardin` fizikaliq ha`m ruwxiy jemiriliwi menen baylanisli.

Analizdin` tiykarg`i waziypasi ha`m maqseti bes jil dawaminda ka`rxanada qanday jan`alaniw, ken`eytiriw, bar bolg`an tsex ha`m uchastkalardi rekonstruktsiya qiliw isleri a`melge asiriliw da`rejesi ha`m bul ila`jlardi ka`rxananin` texnik ekonomikaliq ko`rseatkishlerine ta`sirin aniqlaw bolip tabiladi.

Islep shig`ariwdi aniq mag`liwmatlarga tiykarlanip ka`rxanada texnika ha`m texnologiyani jan`alaw da`rejesi analiz qilinadi.

Ka`rxananin` tiykarg`i fondlar menen ta`miyinlengenlik da`rejesin, jag`dayin sa`wlelendiriwshi ko`rsetkishler analizinen son`, ka`rxananin` islep shig`ariw quwatlarinan paydalaniw da`rejesi u`yreniledi. Ka`rxananin` islep shig`ariw quwati degende erisilgen yaki mo`ljellengen texnika da`rejesi, ka`rxana texnologiyasi, islep shig`ariwdi sho`lkemlestiriw na`tiyjesinde islep shig`arilg`an en` ko`p o`nim mug`dari tu`siniledi.

Islep shig`ariw quwatlarinan paydalaniw da`rejesi to`mendegishe sa`wlelenedi. ($K_{i,q}$) :

$$K_{i,q} = \frac{\text{Haqiyqatta islep shig'arilg'an o'nim ko'lemi}}{\text{islep shigariw ka'rxanasinin' ortasha jilliq quwati}}$$

Islep shig`ariw quwati mug`dari o`zgeriw faktorlari ka`rxana islep shig`ariw quwatinin` esabat balansi tiykarinda salistirma bahalarda o`nim tu`rleri boyinsha aniqlanadi.

$$M_o = M_{\phi} + M_c + M_p + M_{o.m.m} + \Delta M_{ac} - M_{\phi}$$

bunda:

M_o, M_{ϕ} – tiyisli tu`rde jil basindag`i ha`m jil aqirindag`i islep shig`ariw quwatları.

M_c – jan`a qurilip atirg`an ha`m a`meldegi ka`rxanalardi ken`eytiw esabina islep

shig'ariw quwatlarinin` o'siwi.

M_p – a'meldegi ka'rxanalardi rekonstruktsiya qiliw esabina islep shig'ariw quwatlarinin` o'siwi.

$M_{o.m.m}$ – sho'lkemlestiriwshilik-texnik ila'jlar esabina quwattin` o'siwi.

ΔM_{ac} – miynet siyiminin` tu'rli da'rejesinde o'nim assortimentinin` o'zgeriwi esabina quwattin` o'zgeriwi.

M_{ϵ} – mashina, u'skene ha'm basqa resurslardi shig'arip taslaw esabina quwattin` kemeyiwi.

Ka'rxananin` islep shig'ariw quwati to'mendegi formula arqali ko'rinedi:

$$K_{um} = K_{po} \cdot KIIB$$

bunda,

K_{um} – quwattan paydalaniw koeffitsienti;

K_{po} – isletip atirg'an u'skeneler koeffitsienti, islep shig'ariw protsesinde tuwridan tuwri qatnasiwshi u'skenenin` haqiyqiy sani.

$$K_{po} = \frac{P_o}{P_y}$$

bunda,

P_y – tsexlarda ornatilg'an u'skeneler sani;

P_o – sol waqittag'i islep turg'an u'skeneler sani;

KPV - u'skenenin` paydali waqit koeffitsienti, yag'niy u'skenenin` islep shig'ariw protsessinde qatnasqan paydali waqit koeffitsienti:

$$KIIB = \frac{T - \Pi}{T}$$

bunda,

T – u'skene islewinin` rejeli da'wiri;

P – u'skenenin` rejedegi yaki haqiyqattag'i ha'r qiyli u'zilisleri.

Ka'rxana quwati smenaliq koeffitsientinin` o'zgeriwi, u'skeneler jetilisiwi, u'skeneler o'nimdarlig'inin` o'siwi ha'm de is waqtinan na'tiyjeli paydalaniwg'a

baylanisli. Sonin` ushin bul ko`rsetkishti o`zgermes mug`dar dep qabil qilip bolmaydi.

Bunnan tisqari, ka`rxana quwati isletilgen shiyki zat sipati ha`m islep shig`ariw sha`rayatlarinin` o`zgeriwine de baylanisli. Ka`rxananin` islep shig`ariw quwati juwmaqlawshi tsexlar quwati menen o`lshenedi, yag`niy onnan son` o`nimge islew berilmeydi ha`m qalg`an tsexlar quwati boyinsha juwmaqlawshi tsex quwatina say boliwi kerek.

Ka`rxananin` texnik-ekonomikaliq ko`rsetkishlerinin` o`siwi birinshi na`wbette islep shig`ariw fondlarinan waqit boyinsha paydalaniw da`rejesin xarakterlewshi smena koeffitsientine ha`m ha`r tu`rli sebepler menen u`skenelerdin` toqtap qaliw waqtinin` kemeyiwine baylanisli.

2.2. Payda ko`rsetkishi ha`m paydadan finansliq resurslar sipatinda paydalaniwdin` analizi

Payda o`zinin` ekonomikaliq mazmuni ko`z qarasinan ka`rxana da`ramatinin` bir bo`legi bolip esaplanadi. Ol ka`rxana ixtiyarinda qalg`an halda onin` za`ru`rliklerin qarjilandiriw ha`m oni resurs sipatinda basqa tarawlarg`a investitsiya sipatinda kiritip, ja`ne payda aliw maqsetinde paydalaniladi.

Bazar ekonomikasinda paydanin` roli ha`m a`hmiyeti ele de asip barmaqta, sebebi ol ka`rxana iskerligin ken`eytiw, texnikaliq rawajlandiriw ha`m modernizatsiya qiliwdin` birden-bir deregi bolip qalmaqta. Sonday-aq, ka`rxananin` sotsialliq ha`m de ekonomikaliq ma`selelerin sheshiwde paydanin` a`hmiyetine ken` orin beriledi. Ha`zirgi sha`rayatlarda is ju`ritip atirg`an ka`rxanalarda payda kapital qoyilmalar ha`m aylanba qarjilar qa`liplesiwinin` bas deregi sipatinda xizmet qilmaqta. Payda ka`rxana iskerliginin` barliq ta`replerin sa`wlendiriwshi ko`rsetkish bolip, onin` mug`darina o`nim ko`lemi ha`m sipati, o`nim assortimenti, baha da`rejesi, shtraflar ha`m bir qansha faktorlar ta`sir qiladi.

O`z orninda payda, rentabellik ko`rsetkishi, ka`rxananin` o`z aylanba qarjilarina, to`lem qa`biletine o`z ta`sirin o`tkeredi.

Payda ha`m de rentabellik ko`rsetkishlerinin` ekonimikaliq mazmunin

itibarg`a alip, olardi ka`rxana iskerligi na`tiyjeliligini xarakterlewshi a`hmiyetli ko`rsetkishler sistemasina kiritiw kerek boladi.

Payda ha`m rentabellik da`rejesin asiriw mu`mkinshiliklerin aniqlaw ka`rxana iskerliginin` en` tiykarg`i waziypalarinan biri bolip esaplanadi. Buni tek g`ana ka`rxana iskerligin ha`r ta`repleme u`yreniw, analizlew tiykarinda erisiledi. Payda ha`m rentabellik da`rejesin asiriw mu`mkinshilikleri ekonomikalik analizdin` o`z-ara baylanisli ko`rsetkishler sistemasi tiykarinda aniqlanadi. Analizdin` tiykarg`i waziypasi bolip, paydanin` uliwma mug`darina ha`m quramina baha beriw esaplanadi. Bug`an to`mendegilerdi a`melge asiriw tiykarinda erisiledi:

A) payda ha`m rentabellik da`rejesi boyinsha qabil qiling`an reje tapsirmalarinin` orinlaniwin u`yreniw ha`m de haqiyqiy da`rejesinen pariqliw sebeplerin ha`m de usi ayirmashiliqqa ta`sir qiliwshi ekonomikalik faktorlardi aniqlaw.

B) Payda ha`m rentabellikni asiriw mu`mkinshiliklerin aniqlaw.

Qospa ka`rxana formasindag`i «Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti misalinda onin` tiykarg`i ekonomikalik ko`rsetkishleri, yag`niy payda ko`rsetkishlerin analizlep shig`amiz.

Da`slep qisqasha ka`rxana haqqinda aytip o`tsek. Qospa ka`rxana formasindag`i «Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti yuridikaliq ta`rep bolip esaplanadi. Ka`rxananin` du`ziwshileri «Alimbetova Qurbangul» fermer xojalig`i ha`m «Xunkan LTD» ka`rxanalari bolip tabiladi. Ka`rxananin` yuridikaliq adresi: Qaraqalpaqstan Respublikasi, No`kis rayoni, Kutanko`l posyolkasi.

Ka`rxananin` ustav fondi 2 646 000 000,0 swmdi (eki milliard alti ju`z qirq alti million swm) quraydi. Ka`rxana ustavi 2011-jili 11-fevraldag`i №45 penen Qaraqalpaqstan Respublikasi yustitsiya ministrliginde dizimnen o`tken. Ka`rxananin` tiykarg`i iskerligi bul boyan tamir shiyki zatin qayta islep shig`ariw bolip tabiladi.

Ka`rxanag`a islep shig`ariw maqsetinde «Asaka bank» ta`repien 2013-jili 100 mln swm kredit ajratilg`an bolip, ol to`mendegishe jumsalg`an:

- mebel` satip aliwg`a -5 500,0 min` swm;
- tiykarg`i shiyki zat boyan tamir satip aliwg`a – 73 737,8 min` swm;
- ximiyaliq qosimshalardi satip aliwg`a ha`m arnawli avtotransportta jetkeriwge -20 762,2 min` swm.

Ka`rxana 2014-jili 1-aprel`ge shekem kredittin` 75,0 mln.swmin japti ha`m 25,0 mln, swm qarizi qaldi.

Ka`rxananin` islep shig`ariw ha`reketi 2013-jili aprel ayinda tiklengen. Islep shig`ariw ma`wsimlik xarakterge iye bolg`anliqtan ka`rxanada 27 ge shekem jumis orni du`zilgen.

Ka`rxanada islep shig`ariw o`zgesheligin esapqa alg`an halda islep shig`ariwdin` jumis ku`nleri jilina 250 ku`n bolip, 2 smenaliq jumis ta`rtibinde ha`r smenada 8 saatliq jumis ku`ninde sho`lkemlestirgen. Bunda texnologiyaliq u`zilis 20 ku`n esapqa aling`anda 9 ayg`a jumisshilarg`a ayliq to`lenedi. Islep shig`ariw programmasi islep shig`ariwdin` ma`wsimlik xakteri esapqa alinip islep shig`ilg`an.

5-tablitsa

«Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasinin`
2013 jilg`i tiykarg`i ekonomikalik ko`rsetkishleri

Ko`rsetkishler	2012		2013	
	Da`ramatla r (Payda)	Qa`rejetle r (ziyan)	Da`ramatla r (Payda)	Qa`rejetle r (ziyan)
1	3	4	5	6
O`nim (tovar, is ha`m xizmet)lerdi satiwdan sap tu`sim			542 286,90	
Satilg`an o`nim (tovar, is ha`m xizmet)lerdin` o`zine tu`ser bahasi				375 331,00
O`nim(tovar, is ha`m xizmet)lerdi satiwdan jalpi paydasi (ziyani)			166 955,90	0,00

Da`wir qa`rejetleri, ja`mi sonnan:		67 770,80		42 250,50
Satiw qa`rejetleri				
Ha`kimshilik qa`rejetler		66 497,70		34 772,40
Basqa operatsion qa`rejetler		1 273,10		7 478,10
Tiykarg`i iskerliktin` basqa paydasi(ziyani)				
Tiykarg`i iskerliktin` basqa paydasi(ziyani)	0,00	67 770,80	124 705,40	0,00
Finansliq iskerliktin` paydasi			5 355,50	
Uliwma xojaliq iskerliginin` paydasi(ziyani)	0,00	67 770,80	130 060,90	0,00
Saliq to`legenge shekemgi payda	0,00	67 770,80	130 060,90	0,00
Esabat da`wirinin` sap paydasi(ziyani)	0,00	67 770,80	128 293,60	0,00

Analiz mag`liwmatlarinan belgili bolg`aninday, ka`rxana 2012 jili hesh qanday iskerlik alip barmag`an. Sol sebepli, 2012 jili da`wir qa`rejetleri kelip shig`ip, 2012 jildi ka`rxana 67 770,80 min` swm ziyan menen juwmaqlag`an.

2013-jili ka`rxana tastiyiqlang`an biznes reje boyinsha boyan tamir shiyki zatin qayta islep shig`ariw boyinsha 100% islep shig`ariw quwatlilig`in qollanip, 542,3 mln. swmg`a o`nim islep shig`arip, eksportti 250,0 min` AQSh dollarina ta`miynlep ha`m 128 mln.swmg`a taza payda aliwi kerek edi.

Tablitsa mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aninday, haqiyqatinda joba 100%ke orinlanip, ka`rxana 2013-jili 542,3 mln. swmliq tayar o`nim islep shig`arip satti. Sonnan o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi 375,3 mln swmdi qurag`an yag`niy shiyki zat satip aliwg`a jumsalag`an. Ka`rxananin` jalpi paydasi 166,9 mln swmdi qurag`an. Sonnan qa`rejetler uliwma 42.2 mln swmdi qurap, ka`rxana 2013 jilda 124,7 mln swm, tiykarg`i iskerlikten, sonday-aq, finans iskerlikten 5,3 mln swm. payda ko`rgen. Ka`rxana 2013 jildi 128,0 mln swm sap payda menen juwmaqlag`an. Bul na`tiyje ka`rxananin` aktivlerinde de o`z ko`rinishin tapqan (6-tablitsa).

To`mendegi tablitsada ka`rxananin` aktivlerin ko`rip shig`amiz.

«Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasinin`
aktivleri (min` swmda)

Ko`rsetkishler	2012	2013
1	3	4
Aktivler:		
I. Uzaq mu`ddetli aktivler		
Tiykarg`i qurallar:		
Baslang`ish quni	2 841 108,60	3 074 468,00
Go`neriw summasi	221 477,90	285 083,20
Qaldiq (balans) quni	2 619 630,70	2 789 384,80
Ja`mi: uzaq mu`ddetli aktivler	2 619 630,70	2 789 384,80
II. Ha`rekettegi aktivler		
Tovar materialliq zapaslar		64 454,74
Ja`mi: ha`rekettegi aktivler	83 030,30	478 637,24
Aktivler ja`mi:	2 702 661,00	3 268 022,04

Tablitsa mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aninday, ka`rxananin` aktivleri 2012 jili 2702661 min` swmnan 2013 jili 3268022 min` swmg`a, yag`niy 20 payizg`a ko`beygen. Bunin` tiykarg`i sebebi ka`rxana 2013 jildi jaqsi finansliq na`tiyje menen juwmaqlag`ani bolip tabiladi.

Ka`rxana 2014-jili 600,0 mln.swmg`a yag`niy 1500,0 tonna tayar o`nim islep shig`ariwdi jobalastirg`an.

Joqarida aytip o`tkenimizdey, ka`rxana o`z iskerligin 2013 jili aprel` ayinan baslag`an ha`m usi qisqa waqqitta 128 mln. swm sap payda alg`an. Demek, ka`rxana islep shig`arip atirg`an o`nimge, a`sirese sirtqi bazarda, talap ju`da` ku`shli. Tayar o`nimnin` ko`pshiligi sirt ellerge eksport qiling`an. Bul ka`rxananin` islep shig`ariw quwatligin`in ele de asiriwg`a mu`mkinshilik bar ekenligin bildiredi.

Ka`rxanalardin` finans resurslari onin` passiv bo`liminde sa`wleleniwin esapqa alip, to`mendegi tablitsada «Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi

sheklengen ja'miyeti qospa ka'rxanasinin` passivleri quraminda finansliq resurslardi ko`rip shig`amiz.

7-tablitsa

«Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja'miyeti qospa ka'rxanasinin` passivleri ha`m onin` qurami (min` swmda)

Ko`rsetkishler	2012	2013
1	3	4
Passivler:		
I. O`z qarjilari derekleri		
Ustav kapitali (fondi)	2 646 800,00	2 646 800,00
Rezervniy kapital (8500)		280 820,94
Bo`listirilmegen payda (qaplanbag`an ziyani)	-67 770,80	60 522,80
O`z qarjilari ja`mi	2 579 029,20	2 988 143,74
II. Ma`jbu`riyatlar		
Ma`jbu`riyatlar ja`mi	123 631,80	279 878,30
Passivler ja`mi	2 702 661,00	3 268 022,04

Tablitsa mag`liwmatlarinan ko`rinip turg`aninday, ka`rxana 2013 jildi 128 mln swm payda menen juwmaqlag`an, al 2012 jili 67,7 mln swm qaplanbag`an ziyani menen juwmaqlang`an. Bul ziyandi qaplaw na`tiyjesinde 60,5 mln swm ka`rxananin` finansliq resurslarina, yag`niy passivine qosilg`an. Uliwma 2013 jilda ka`rxananin` passivi 3 268 022,04 min` swmg`a jetken. Bul ko`rsetkish 2012 jilg`a salistirg`anda 565,4 min` swmg`a, yag`niy 20 payizg`a ko`beygen.

Payda ha`m rentabellikti analiz qiliwda onin` maqset ha`m waziypalarin belgilep aliw za`ru`r. Usi maqset ha`m waziypalarg`a erisiw ushin analiz protsessinde qanday ko`rsetkishlerden paydalaniw ha`m olardi u`yreniw kerekligin aniqlap aliw da u`lken a`hmiyetke iye. Payda ha`m rentabellik ha`r kanday xojaliq sub`ektinin`, atap aytqanda sawda iskerliginin` finansliq na`tiyjesi ekenliginen kelip shiqsaq, olardin` analizinin` tiykarg`i maqseti sawda ka`rxana (filial)larinin` esabat jilindag`i xojaliq iskerliginin` finansliq na`tiyjesin bahalawdan ibarat. Ha`r qanday sho`lkemlestiriwshilik-huquqiy formadag`i xojaliq sub`ektlari paydani maksimallastiriwga umtiladi. Sebebi payda arqali iskerlikti investitsiyalastiriw, o`zin-o`zi qarjilandiriw, mu`lkdarlardin` mu`lkinin` asiriliwi, ka`rxananin` to`lem

qa`biletin bekkemlew ha`m basqa ma`seleler o`z sheshimin tabadi.

Analiz protsessinde usi maqsetke erisiw ushin to`mendegi waziypalardi atqariw za`ru`r boladi:

- esabat jilinda rejege salistirg`anda payda ha`m rentabellik ko`rsetkishlerinde qanday o`zgerisler ju`z bergenligin aniqlaw;
- esabat jili ko`rsetkishlerin o`tken jillar, basqa ba`sekiles ka`rxanalar, aymaq, respublikanin` ko`rsetkishleri menen salistirg`an halda olardin` o`zgeriw tendentsiyalarin bahalaw;
- payda ha`m rentabellikke ta`sir qilg`an faktorlardi u`yreniw ha`m bahalaw;
- paydanin` quraminin` o`zgeriwine baha beriw, onin` tu`rleri boyinsha o`zgeriw tendentsiyalarin bahalaw;
- payda ha`m rentabellikti asiriw jollarin aniqlaw, is-ila`jlar islep shig`iw;
- paydanin` bo`listiriliwin u`yreniw, sonin` menen bir qatarda ja`mlengen paydanin` o`zgeriw tendentsiyalarin bahalaw, rezerv kapitali jag`dayin bahalaw, aktsiyanerlerdin` dividendleri qanday halatta o`zgeriwi siyaqli protsesslerdi bahalaw. Sebebi bul protsessler ka`rxananin` kelejek iskerligi na`tiyjesine sezilerli da`rejede tuwridan-tuwri ta`sir qiladi.

Payda ha`m rentabellikti analizlew protsessinde joqaridag`ilardan tisqari da`ramatlar ha`m qa`rejetlerdin` o`zgeriw tendentsiyalari kompleks u`yrenilip, olarg`a da baha beriledi. Bunday analizde ka`rxana resurslarinin` isletiliwi na`tiyjeliligine de baha beriw za`ru`r boladi.

Payda ha`m rentabelliktin` analizi, payda ha`m rentabellikke ta`sir qiliwshi faktorlar, sha`rt-sha`rayatlar haqqindag`i mag`liwmatlardi toplaw ha`m olarg`a islew beriwden baslanadi⁴.

Paydani analizlegende onin` bo`listiriliwine de ayriqsha itibar qaratiw, onin` ko`rsetkishlerin tablitsag`a salip, rejege salistirg`anda, o`tken jillarg`a salistarg`anda o`zgeriw mug`darin, templerin esaplaw, bahalaw za`ru`r boladi. Esabat jilindag`i sap payda bo`listiriliwi yaki bo`listirmey qaliwi mu`mkin.

⁴ Сребник Б.В. «Экономика торговли». М.: «Высшая школа», 1989. 168 бет..

Bunday bo'listirildi a'melge asiriv ka'rxananin' mu'lkiiy ha'm sho'lkemlestirishlik formalarina tuwridan tuwri baylanisli boladi.

Ma'selen, aktsiyanerlik ja'miyetlerde, jeke ka'rxanalarda, qospa ka'rxanalarda paydanin' bo'listiriliwi ustav ha'm sho'lkemlestiriv sha'rtnamalari talablarinan kelip shiqqan halda, sho'lkemlestirishiler jiynalisinin' qararina tiykarlanip a'melge asiriladi.

3-Bap. Finansliq resurslar deregi sipatinda paydani asiriwdi jetilistiriw

3.1. Finansliq resurslar deregi sipatinda paydani asiriwdi jetilistiriw jollari

Ka`rxananin` finans resurslari bul xojaliq ju`ritiwshi sub`ektke tiyisli aqshalay qarji ha`m tu`simlerdin` uliwma jiyindisi bolip esaplanadi.

Ka`rxanada finans resurslari usi ka`rxananin` qarji fondin du`ziw ushin jumsaladi. Qarji fondina haqi to`lew fondi, o`ndiristi rawajlandiriw fondi, materialliq qoshametlew fondi, ha`m tag`i basqalar kiredi, bulardan basqa ka`rxana rusurslari ma`mleketlik byudjet, bankler, ta`miyinlewshi mekemeler, qamsizlandiriw sho`lkemleri h.t.b. aldinda minnetlemelerdi orinlaw ushin jumsaladi ka`rxananin` finans resurslari onin` o`z ha`m sirttan keletug`in qarjilarinin` esabinan du`ziledi. Ka`rxanada finans resurslarin du`ziwdin` tiykarg`i deregi payda bolip esaplanadi.

Payda – bul qa`legen menshik tu`rindegı ka`rxana ta`repien aqshalay jiynalg`an ko`rsetkish bolip esaplanadi. Ol ka`rxananin` xizmetin finansliq xarakterlewshi ekonomikalıq kategoriya bolip esaplanadi.

Payda, eki funktsiyani atqaradi.

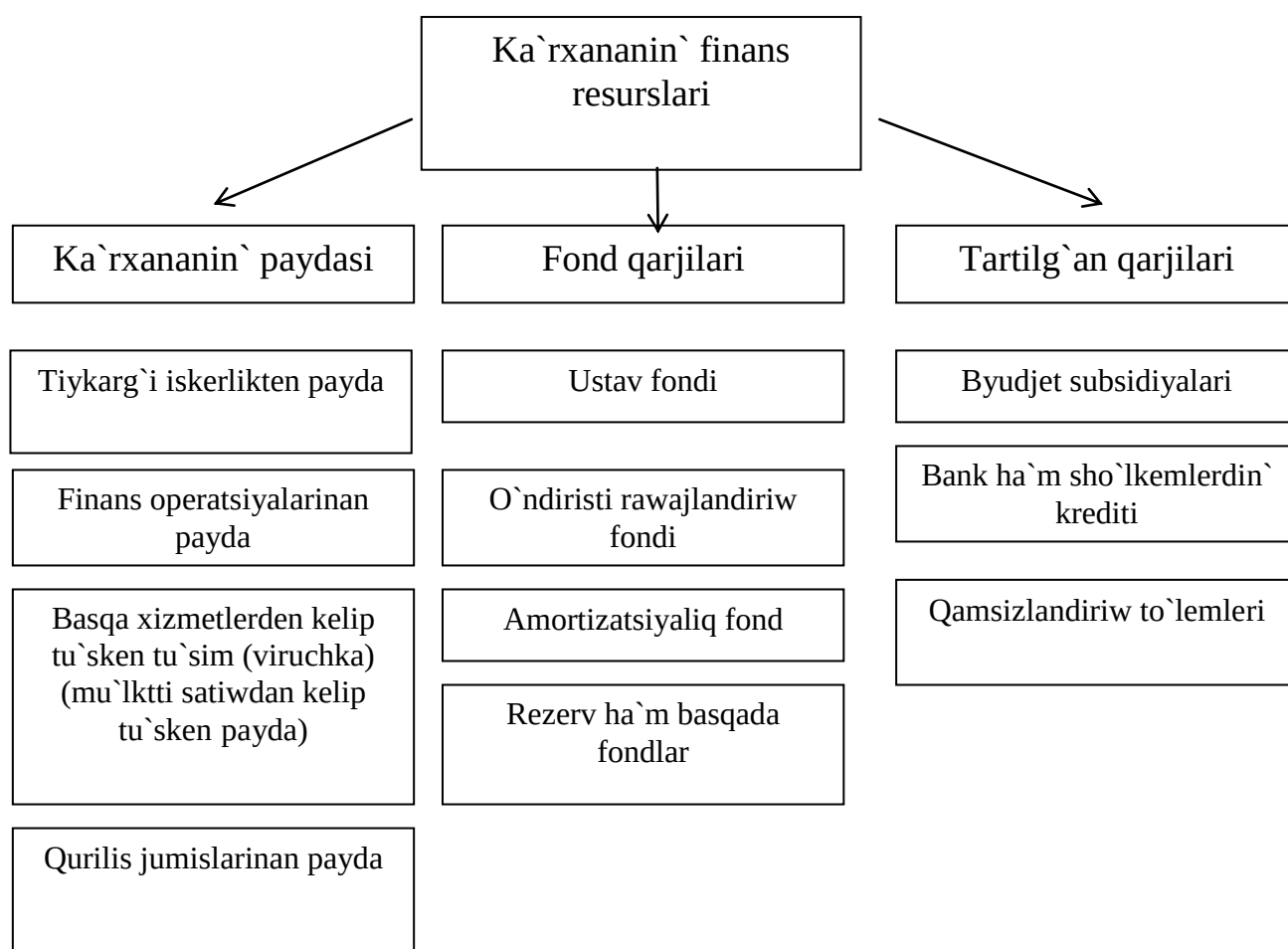
1) Ken`eytirilgen qayta islep shig`ariw ushin tiykarg`i finans resurs deregi bolip esaplanadi.

2) Ma`mleketlik byudjettin` da`ramat deregi.

Bul paydada ma`mlekettin` xojaliq sub`ektinin` ekonomikalıq qizig`iwshilig`i ha`m ha`r bir jumisshinin` ekonomikalıq qizig`iwshilig`i ja`mlengen ekenligin bildiredi.

Payda ka`rxananin` finansliq xojaliq ju`ritiwin ha`r ta`repleme xarakterleydi, sonin` ushin xojaliq sub`ektinde paydanin` o`simi onda finans rezervinin` o`siwin ko`rsetedi ha`m ma`mlekettin` finans sistemasinin` bekkemleniwin tastiyoqlaydi.

Ka`rxananin` finans resurslarinin` derekleri ha`m strukturasi to`mendegi sizilmada ko`rsetilgen:

Sizilmadan ko`rinip turg`aninday, Payda ka`rxanalardin` tiykarg`i finansliq deregi esaplanadi. Xojaliqtin` o`ndirislik ha`m xojaliq – finansliq xizmetinin` aqirg`i na`tiyjesi balansliq payda aliw bolip, ol o`ndiristen ha`m tiykarg`i o`nimlerdi satiwdan (o`ndiris, xizmet ko`rsetiw), tiykarg`i o`nimnen basqada o`nimlerdi satiwdan, ja`ne de satiwdan tisqari operatsiyalar (ja`rima, peniya, h.t.b.) din` payda ha`m ziyaninin` qaldig`i bolip esaplanadi.

Sanaat ha`m onin` barliq buwinlari isin sa`wlelendiriwshi za`ru`r sipat ko`rsetkishlerinen biri payda ha`m rentabellik bolip tabiladi. Payda bazar qatnasiqlarinin` za`ru`r kategoriyasi sipatinda ekonomikada belgili bir funktsiya (waziypa)lardi atqaradi:

- islep shig`ariw iskerligi na`tiyjesinen aling`an ekonomikaliq na`tiyjeni ko`rsetedi, sebebi ol son`g`i finansliq na`tiyjeni xarakterleydi;
- tu`rli da`rejedegi byudjetlerdi qa`liplestiredi;

-xizmetkerlerdin` ma`plerin qorg`aydi ha`m bul boyinsha ekonomikalıq da`stek ha`m iytermelewshi rolin oynaydi;

-ilimiy – texnikalıq, sho`lkemlestiriwshilik ha`m sotsiallıq islerdi a`melge asiriwg`a mu`mkinshilik beredi.

Payda sanaat, tarmaq ha`m ka`rxananin` barlıq islep shig`ariw-xojalıq iskerligi na`tiyjelerin uliwmalastiriwshi ko`rsetkish. Balanstag`i payda yaki paydanin` uliwma summasi – ka`rxana balansindag`i bar bolg`an islep shig`ariw ha`m islep shig`ariwdan tisqari xojalıqlardin` finanslıq xojalıq ju`ritiwi na`tiyjesinde aling`an payda summasi. Paydanin` uliwma summasi tayar o`nimin satiwdan, islep shig`ariwdan tisqari, orinlang`an isler ha`m xizmetlerden aling`an da`ramatlardan, ka`rxana ja`rdemshi xojalıqlarinin` o`nimlerin satiwdan aling`an da`ramatlarinan, realizatsiyadan tisqari payda ha`m u`y-jay kommunal xojalıg`i, ha`r tu`rli aling`an ja`riymalar, penya ha`m basqalardan quraladi.

Ha`r bir ka`rxana (firma) is ju`ritiwi ha`m rawajlaniwi ushin payda aliwi kerek. Ka`rxana paydani o`z rawajlaniwin ta`miyinlewshi birinshi a`hmiyetli faktor dep bileli. Paydani maksimallastiriw menen shug`illanbaytug`in ka`rxananin` jasap ketiw mu`mkinshiligi kem boladi. Makroekonomika tarawında uzaq mu`ddetke paydani maksimallastiriw ma`selesine u`lken itibar beriliwi sonnan ibarat, usi tiykarda ka`rxana iskerligi aldinnan boljaw qilinadi.

Mu`lkti iyesinin` o`zi basqaratug`in, onshelli u`lken bolmag`an ka`rxana (firma)da, olardi ju`ritiw menen baylanisli bolg`an barlıq qararlarda paydani ko`beytiw tiykarg`i orin tutadi. Ju`da` u`lken ha`m iri ka`rxana (firma)larda baslıq (basqariwshi)lardin` ku`ndelik qararlarin qabil qiliwda mu`lk iyeleri ha`r dayim da basqariwshilar iskerligin qadag`alaw astında saqlay almaydi. Sonin` ushin basqariwshilarda ha`m ka`rxanag`a basshiliq qiliwda belgili da`rejede erkinlikler bolip, olar paydani maksimallastiriw menen jeterli shug`illanbawi, mu`lk iyesi bolmag`anlig`i ushin uzaq mu`ddetli na`tiyje ornina qisqa mu`ddetli na`tiyjeni abzal ko`riwi mu`mkin. Basqariwshilar ko`bine paydani maksimallastiriw ornina da`ramatti ko`beytiw yaki aktsionerlerdi qiziqtiriw ushin dividendti asiriwg`a ha`reket qiliwi mu`mkin. Bunnan tisqari, olar joqari lawazimg`a erisiw yaki u`lken

siyliqlar aliw maqsetinde payda keyinshelli kemeyip ketse de sol waqittin` o`zinde asiriwg`a ha`reket qiladi. Sol sebepli bunday basshilar o`z lawazimlarinan shetletiliwi ha`m ka`rxanani basqa basshilarg`a tapsiriw za`ru`riyati ju`zege keledi.

Joqarida keltirilgen payda tu`rlerinen tisqari, onin` ja`ne bir qansha tu`rleri bar:

- haqiyqiy payda;
- ortasha payda;
- monopol payda yaki ekonomikaliq renta;
- maksimal payda.

Haqiyqiy payda – bul, haqiyqatta esabat mag`liwmatlari, yag`niy haqiyqiy qa`rejetler tiykarinda aniqlang`an payda esaplanadi. Bul payda ka`rxananin` finansliq iskerligin sho`lkemlestiriwde tiykarg`i derek.

Ortasha payda degende, basqa ha`mme ka`rxanalar siyaqli sariplang`an kapitalg`a bir qiyli payda aliw yaki bir qiyli rentabellikke iye boliw tu`siniledi. Ortasha payda ka`rxana (firma)nin` iskerlik ko`rsetip atirg`an tarawda, tarmaqta qaliwin ta`miyinleydi. Bunday paydanin` ju`zege keliwi bazardin` uzaq mu`ddetli turaqlilig`ina erisilgeninen derek beredi. Ortasha paydani ko`binese ekonomikaliq payda dep ataydi.

Ekonomikaliq payda qashan payda boladi? Eger ka`rxana bir o`nimdi islep shig`arip, satip, haqiyqatta 100 min` swm payda alg`an bolsa, ha`m usi qarjini basqa o`nim islep shig`ariwg`a sariplap, oni satqanda, 150 min` swmliq payda alsa, bunday paydani ekonomikaliq payda dep tu`siniw kerek. Bunday jag`dayda payda unamli tu`s aladi. Unamli ekonomikaliq payda ka`rxanani qandayda bir investor iskerlik baslawg`a xoshametlese, unamli haqiyqiy payda islep shig`ariw yaki firmanin` a`dewir ayaqqa turip alg`aninan derek beredi.

Monopol payda yaki ekonomikaliq renta – bul, sheklengen islep shig`ariw faktorlarinan paydalaniw na`tiyjesinde ju`z bergen payda esaplanadi. Ma`selen, eki ka`rxana bir ko`lemdegi jerge iye bolip, jerdi aliw menen baylanisli qa`rejetler bir qiyli bolg`an sha`rayatta birinshi jer transport tarmag`ina jaqin bolg`anlig`i ushin o`nimdi tasiwg`a 10 mln. swm kem sariplaniwi mu`mkin, usi 10 mln. swm onin`

qosimsha paydasi esaplanadi. Ekonomikaliq renta islep shig`ariw faktorlari sheklengenliginen kelip shig`adi ha`m ol yaki bul islep shig`ariw tovarina belgilengen baha menen usi tovardin`en` kem bahasi ortasindag`i ayirmashiliqtan ibarat boladi.

Maksimal payda – bul, bir birliktegi qosimsha o`nimdi satiwdan aling`an da`ramattin` usi bir birlik qosimsha o`nimge qiling`an qa`rejet mug`dari menen teppe-ten` keliwi na`tiyjesinde aling`an payda bolip tabiladi. Usi jag`dayda rentabelliktin`en` joqari da`rejesine erisilgen boladi. Usig`an ko`re, paydani maksimallastiriw degen en` joqari rentabellikti ta`miyinlew bolip tabiladi.

Bazar ekonomikasi sharayatinda sanaat tarawinda o`tkerilip atirg`an tu`p ekonomikaliq reformalar jiyindisinda paydani bo`listiriw ma`seleleri a`hmiyetli orin tutadi, sebebi oni a`dil ha`m tuwri bo`listiriw ja`miyet ha`m ha`r bir islewshinin` ma`plerin birlestiriw ushin sha`rayat jaratadi.

Sanaat ka`rxanalarinin` a`hmiyetli finansliq ko`rsetkishlerinen biri rentabellik bolip tabiladi. Islep shig`ariw rentabelligi ka`rxana (firma) isi na`tiyjeliligini uliwmalastiriwshi ko`rsetkishlerinen biri. Ol ka`rxananin` da`ramat aliw da`rejesin ko`rsetedi. Rentabellik teoriyasinda onin` bir qansha tu`rleri bar bolip, olar qatarina to`mendegiler kiredi:

- satiw rentabelligi;
- tiykarg`i iskerlik rentabelligi;
- jeke kapital rentabelligi;
- tiykarg`i kapital (fondlar) rentabelligi;
- permanent kapital rentabelligi;
- aylanba kapital rentabelligi;
- qarizg`a aling`an kapital rentabelligi;
- real tiykarg`i kapital rentabelligi;
- investitsiyalang`an kapital na`tiyjeliligi.

Satiw rentabelligi degende, ha`r bir satilg`an o`nim summasina qansha qa`rejet qiling`anlig`i da`rejesi tu`siniledi. Demek, bul ko`rsetkish satilg`an o`nim bahasi menen usi o`nimdi islep shig`ariwg`a sariplang`an qa`rejetlerdi salistiriw

tiykarinda ju`zege keledi. Bunday koeffitsient bahalaw siyasatindag`i o`zgerislerdi ha`m satilg`an o`nim bahasin qadag`alaw boyinsha ka`rxananin` qa`biletin ko`rsetedi.

Tiykarg`i iskerlik rentabelligi – bul, islep shig`ariwdin` paydalilig`i, na`tiyjeliligi. Bul ko`rsetkish islep shig`ariw na`tiyjeliligin sa`wlelendiredi.

Jeke kapitaldin` rentabelligi – bul ka`rxana (firma), tarmaq jeke kapitalinin` paydalilig`i ha`m na`tiyjeliligi. Bunday koeffitsient jeke kapitaldan paydalanıw da`rejesin, yag`niy ka`rxana ta`repinen jeke kapitaldin` otasha bahalig`ina qansha sap payda aling`anlig`in ko`rsetedi.

Tiykarg`i kapital (fondlar) rentabelligi – bul, tiykarg`i fondlar ha`m basqa oborottan tisqari aktivlerdin` paydalilig`i.

Permanent kapital rentabelligi – bul, permanent kapitaldin` paydalilig`i, na`tiyjeliligi.

Aylanba kapitaldin` rentabelligi – bul, aylanba kapitaldin` paydalilig`i, na`tiyjeliligi. Ol ha`r bir swmli aylanba kapitaldan qansha payda aliw mu`mkinligin ko`rsetedi.

Qarizg`a aling`an kapitaldin` rentabelligi – bul, qarizg`a aling`an kapitaldin` paydalilig`i. Bul koeffitsient ha`r bir swmli qarizg`a aling`an kapital qansha payda keltirgenligin ko`rsetedi.

Real tiykarg`i kapitaldin` rentabelligi onin` paydalilig`in korsetedi ha`m ha`r bir real tiykarg`i kapital qansha swm payda keltirgenligin ko`rsetedi.

Investitsiyalang`an kapital rentabelligi – bul, investitsiya qarjilarinin` na`tiyjeliligi, paydalilig`i. Bul ko`rsetkish investitsiya sebepli aling`an qarjilardin` qanshelli na`tiyje beriwın ko`rsetedi.

Rentabellik da`rejesi ko`rsetkishinin` joqari boliwi ka`rxana (firma) ixtiyarindag`i tiykarg`i ha`m aylanba fondlardan aqilg`a say paydalanilip atirg`anlig`in ha`m ka`rxana (firma)nin` belgili mug`darda payda (da`ramat) alıp atirg`anlig`in ko`rsetedi.

Rentabellik da`rejesin ko`teriw ushin sanaattin` barliq tarmaqlari ha`m ka`rxanalari satilg`an o`nim ko`lemin asiriwg`a, oni islep shig`ariw ushin

sariplanatug`in qa`rejetlerdi kemeytiriwge, islep shig`arilg`an o`nim sipatin asiriwg`a qaratilg`an ila`jlardi a`melge asiriwi za`ru`r.

Miynet o`nimdarlig`in asiriw ushin jan`a, texnologiya protsesslerin ha`m islep shig`ariwdi asiriw yaki sho`lkemlestiriwdin` aldin`g`i usilların engiziw arqali ha`r bir isshi ta`repińen tayarlanatug`in o`nimdi ko`beytiw kerek. Bul jag`dayda ha`r bir o`nim birligine sariplanatug`in is haqi qisqaradi, biraq islewshilerdin` uliwma is haqisi bolsa, artip baradi. Miynet o`nimdarlig`i is haqig`a salistirg`anda jedel o`skende g`ana baha pa`seyedi.

Miynet o`nimdarlig`inin` o`siw mazmuni sonnan ibarat, bunda o`nim islep shig`ariwg`a ketetug`in janli miynet u`lesi kemeyedi, aldin sariplang`an miynetin` u`lesi bolsa asadi, biraq o`nim birligi ushin ketetug`in miynet sariplaniwi qisqaradi.

Material, janilg`i ha`m elektr energiya qarejetlerin kemeytiriw ushin olardi tejep jumsaw, qimbat bahali materiallardı arzan, lekin jaqsi materiallar menen almastiriw, olardi satip aliw ha`m ka`rxanag`a keltiriw menen baylanisli bolg`an qa`rejetlerdi qisqartiw kerek boladi.

Xizmet ko`rsetiw ha`m basqariw ushin ketetug`in qa`rejetlerdi qisqartiwg`a bolsa tarmaq ha`m ka`rxanalardag`i administrativ-basqariw apparatinin` shig`inlarin kemeytiw, a`sbap-u`skene, bina ha`m qurilmalardi saqlaw, isitiw, ushin ketetug`in qarjilardi tejep sariplaw arqali erisiledi. Na`tiyjesiz qa`rejetlerdi (jariyma to`lew, penya h.t.b.)saplastiriw o`nim bahasinin` azayiwinda a`hmiyetli orin iyeleydi.

Texnika rawajlaniwi islep shig`ariwdi sho`lkemlestiriwdin` jamiyetlik formalarin jetilistiriw, islep shig`ariwdi ratsional jaylastiriw, islep shig`ariw ha`m miynetti ka`rxananin` ishinde sho`lkemlestiriwdi jaqsilaw o`nim bahasin pa`seytiwshi faktorlar esaplanadi. Ma`selen, texnika rawajlaniwi o`nim bahasinin` pa`sewinin` barliq dereklerine ta`sir ko`rsetedi. Islep shig`ariwdi elektrlestiriw ha`m elektronizatsiyalaw ha`mde kompleks avtomatlastiriw, ximiya o`nimlerin tayarlaw ushin sariplanatug`in salistirma qa`rejetlerdi kemeytiredi.

Ha`r bir ka`rxanada o`nim bahasin pa`seytiw da`rejesin esaplaw ushin, en` aldi menen, on`dag`i rezerv, paydalanilmay atirg`an mu`mkinshiliklerdi aniqlaw kerek. Olar ko`zge taslanbaytug`in, ju`zeki, ju`da` quramali boliwi mu`mkin. Tek

g`ana teren`, ha`r ta`repleme ekonomikalıq-texnik analizden keyin olardı anıqlaw, tabiw mu`mkin boladı.

Rezervler ha`r tu`rli belgilerge qarap toparlarga ajratılıwı mu`mkin. Olar, en` aldi menen, toplaniw jayına ko`re, ishki islep shig`ariw ha`m sirtqi rezervlerge ajratıladi. Sirtqi rezervlerge tarmaqlar boyınsha rezervler, regional (aymaqlıq) ha`m ta`biyg`iy -ekologik rezervler kiredi.

Rezervler jumsaliw mu`ddeti boyınsha ha`rekettegi ha`m keleshektegi rezervlerge ajiraladi. Rezervlerdi islep shig`ariw protsesslerinin` elementleri boyınsha da toparlarga ajiratiw mu`mkin. Bunday rezervlerge miynet, materiallıq ha`m tiykarg`i fondlardan paydalaniw rezervleri kiredi.

Joqarida keltirilgen barlıq rezervler, yag`niy paydalanılmay atirg`an mu`mkinshiliklardi jumsaw, iske saliw ha`mde usi tiykarda bahani keskin pa`seytiw ushin bir qatar faktorlardan ken` paydalaniw ha`m olardı esaplap shig`iw kerek.

O`nim bahasin rejelestiriw miynet, materiallıq ha`m finanslıq dereklerden aqılga say paydalaniw tiykarında islep shig`ariwdin` joqari na`tiyjeliligine erisiwge qaratilg`anlig`i bolip tabiladi. Baha rejesi to`mendegi bo`limlerdi o`z ishine aladi:

- O`nim bahasin pa`seytiw rejesi;
- O`nim bahasin kal`kulyatsiyalaw;
- Islep shig`ariw qa`rejetleri smetasi;
- Tovar ha`m satilatug`in o`nim bahasinin` esabi.

Baha rejesi eki basqishta islep shig`iladi. Birinshi basqishta, en` aldi menen, esabat jilında rejelerdin` orinlaniwi analiz etiledi, o`nim bahasin pa`seytiw, payda ha`m rentabellikti asiriw rezervleri aniqlanadi ha`m aniqlang`an rezervlerden paydalaniw ila`jlari belgilenedi, reje proekti islep shig`iladi. Ekinshi basqishta bolsa rejenin` u`zil-kesil proekti islep shig`iladi ha`m bul reje tapsirmalari ka`rxana bo`limlerine jetkeriledi.

O`nim bahasi ha`m oni pa`seytiw tapsirmalari ma`mleket ha`m ka`rxana rejesinde joqaridan belgilenbeytug`in, lekin, ka`rxanalardin` o`zinde esap

qilinatush ko`rsetkish esaplanadi. Usig`an qaramay, o`nim bahasi sanaat ko`rsetkishlerinen biri bolip qala beredi. Sebebi sanaat o`nimi bahasin pa`seytiw islep shig`ariwdin` rentabellik da`rejesin asiriw rezervlerinin` biri esaplanadi. O`nim bahasi qanshelli pa`s bolsa, a`lbette, basqa sha`r-sha`rayatlar bir qiyli bolg`an halda (ma`selen, tap sol o`nimnin` bahasi turaqli bolg`anda) oni satiwdan kelgen payda da sonshelli ko`p boladi.

O`nim bahasi sanaat ka`rxanalari iskerliginin` za`ru`r ko`rsetkishlerinen biri bolip, ol o`nim islep shig`ariw ha`m oni satiwg`a jumsalg`an qarjilardan quraladi. Sol sebepli o`nim bahasin arzanlastiriwdin` a`hmiyeti og`ada u`lken. Oni pa`seytiw payda (da`ramat)nin` asiwina, bahalardin` pa`seyiwine mu`mkinshilik jaratadi.

Payda (da`ramat) ka`rxana (firma) iskerligin uliwmalastiriwshi ko`rsetkish. Ol materialliq islep shig`ariwda jaratilg`an sap da`ramattin` bir bo`legi bolip, ma`mleket byudjeti da`ramatlarinin` qaliplesiwinde tiykarg`i dereklerden biri esaplanadi.

Islep shig`ariw rentabelligi sanaat islep shig`ariwi, onin` tarmaqlari ha`m ka`rxanalarin` ekonomikaliq na`tiyjeliligin sa`wlelendiriwshi za`ru`r ko`rsetkishlerden biri. Rentabellik da`rejesin aniqlawdin` bir neshe usili bar bolip, olar ka`rxananin` xojaliq ju`ritiw iskerligin bahalawshi qural waziypasin o`teydi.

Paydanin` tiykarg`i bo`legine ka`rxanalar islep shig`arip atirg`an o`nimdi satiw arqali iye boladi, sonday-aq, Aqmangit «Boyan tamir» qospa ka`rxanasinda da o`zinin` tiykarg`i o`nimi boyan tamirdi satiwdan payda aladi. Zamanago`y xojaliq ju`ritiw sha`rayatlarinda paydanin` tiykarg`i waziypasi ka`rxana iskerligi na`tiyjeliligin ko`rsetiwde dep belgilenedi. Bug`an payda mug`dari, ka`rxananin` o`nim islep shig`ariw ha`m satiw menen baylanisli bolg`an o`nim bahasi formasindag`i individual qa`rejetler, o`nim bahasi formasindag`i ja`miyetlik za`ru`riy qa`rejetlerdi o`z ishine aliwi lazimlig`in sebep qilip ko`rsetiw mu`mkin.

Bazar qatnashlari ekonomikasi sha`rayatinda is ju`ritiwshi ka`rxanalarin` iskerligi paydanin` xoshametlewshi a`hmiyetinin` artiw menen baylanisli. Paydadan bahalawdin` tiykarg`i ko`rsetkishi sipatinda paydalaniw, o`nim islep shig`ariw ha`m satiw ko`leminin` artiw, sipattin` jaqsilaniwi, bar bolg`an islep

shig`ariw resurslarinan paydalaniw o`nimdarlig`inin` artiwi menen tiykarlanadi. Sol menen birge paydanin` a`hmiyeti artiwi a`meldegi paydani bo`listiriw sistemasi da sebep boladi ha`m og`an ko`re, ka`rxanalardin` islep shig`ariw ha`m ja`miyetlik rawajlaniwin ta`miyinlew ushin ha`mde isshilerdin` islegen miyneti sipati ha`m mug`darina tiykarlanip materialliq xoshametlewge jumsaliwshi paydani asiriwg`a bolg`an qizig`iwshiliqtin` artiwi ju`z beredi.

3.2. Ka`rxanalarda paydani bo`listiriw ha`m finansliq resurslardan paydalaniwdi jetilistiriw jollari

Solay etip, payda islep shig`ariw na`tiyjeliligin asiriw, xizmetkerlerdin` o`z ka`rxanasi erisetug`in joqari na`tiyjelerinen materialliq ma`pdarlig`in ku`sheytiwde sheshiwshi rol` oynaydi.

Ka`rxanada payda tu`rli iskerlik na`tiyjesinde aliniwi mu`mkin. Barliq paydalar jiyindisi ka`rxananin` jalpi paydasin quraydi. Jalpi paydanin` quramli elementleri to`mendegilerden ibarat:

- islengen is, ko`rsetilgen xizmet ha`m o`nim satiwdan aling`an payda;
- tiykarg`i fondlar, sonday-aq, ka`rxananin` basqa mu`lkin satiwdan aling`an payda;
- ka`rxananin` finansliq ikerligi arqali aliniwshi payda.

Ka`rxana da`ramati eki ko`rsetkish, yag`niy o`nim bahasi ha`m oni islep shig`ariwg`a sariplaniwshi qa`rejetlerge baylanisli boladi. O`nimnin` bazardag`i bahasi talap ha`m usinis qatnasiqlari na`tiyjesinde kelip shig`adi. Erkin ba`seki sha`rayatlarinda bahani qa`liplestiriw nizamlari tiykarinda o`nim bahasi islep shig`ariwshi yaki qariydar qa`lewi boyinsha emes, ba`lki avtomatik tu`rde ta`rtipke salinadi.

Payda ka`rxana iskerligi na`tiyjesinde aling`an ekonomikaliq na`tiyjeni ko`rsetedi. Ka`rxananin` payda aliwi da`ramatlardin` ka`rxana iskerligi menen baylanisli bolg`an qa`rejetlerden ko`p boliwin an`latadi ha`mde ol xoshametlew waziypasin atqaradi. Bul bolsa payda bir waqittin` o`zinde finansliq na`tiyje boliwi menen birge ka`rxananin` finansliq resurslarinin` tiykarg`i elementi ekenligi;

da`ramattin` tu`rli da`rejedegi byudjet qa`liplesiwi ushin tiykarg`i derek bolip xizmet qiliwi menen tu`sindiriledi.

Payda aliwdin` tiykarg`i derekleri to`mendegiler:

Birinshi derek: ka`rxananin` o`nimnin` ol yaki bul tu`rin islep shig`ariwdag`i monopoliya jag`dayi yaki o`nimnin` o`zine ta`nligi esabina qa`liplesedi. Bul derektin` saqlaniwi o`nimdi turaqli tu`rde jan`alap bariwdi na`zerde tutadi;

Ekinshi derek: islep shig`ariw ha`m isbilermenlik iskerligi menen baylanisli. Onnan paydalaniw na`tiyjeliligi bazar kon`yunkturasin biliw ha`mde islep shig`ariwdin` rawajlaniwin, ba`rqulla o`zgerip turiwshi bazar kon`yunkturasina beyimlestiriw qa`biletine baylanisli boladi. Payda mug`dari ka`rxananin` o`nim islep shig`ariw boyinsha jo`nelisin tuwri tan`law (turaqli tu`rde talap da`rejesi joqari bolg`an o`nim tan`law); o`nimlerdi satiw ha`m xizmet ko`rsetiw ushin ba`seki sha`rayatlarin jaratiw (baha, jetkerip beriw mu`ddeti, qariydarlarg`a xizmet ko`rsetiw, satiwdan keyingi xizmet ko`rsetiw ha`m basqa); islep shig`ariw ko`lemi (islep shig`ariw ko`lemi qanshelli u`lken bolsa, da`ramat mug`dari sonshelli ko`p boladi); islep shig`ariw qa`rejetlerin kemeytiw sistemasi menen baylanisli boladi;

U`shinshi derek: ka`rxananin` innovatsion iskerliginen kelip shig`adi. Onnan paydalaniw turaqli tu`rde texnologiyalardi jetilistiriw, islep shig`arilip atirg`an o`nimlerdi jan`alaw, onin` ba`sekilesligin ta`miyinlew, o`nim satiw ko`lemi ha`m payda mug`darin asiriwdi an`latadi.

Ka`rxananin` balans paydasi paydani bo`listiriw ob`ekti bolip tabiladi. Paydani bo`listiriw degende onin` bir bo`legin byudjetke jiberiw tu`siniledi. Nizamshiliqqa tiykarlanip paydanin` saliq ha`m basqa ma`jbu`riy to`lemler formasinda byudjetke kelip tu`siwshi bo`legi ta`rtipke salinadi. Ka`rxana ixtiyarinda qaliwshi da`ramat bo`legi, onnan paydalaniw bag`darlari ka`rxananin` o`z sheshimine baylanisli boladi.

O`nimdi satiwdan alinatug`in payda mug`dari ishki ha`m sirtqi faktorlarg`a baylanisli boladi. Ishki faktorlar, bul – ka`rxanada zamanago`y texnika ha`m texnologiyalardi engiziw, xojaliq ju`ritiw da`rejesi, basshiliq ha`m menedjmenttin` juwapkershiligi o`nimnin` ba`sekilesligi, islep shig`ariw ha`m miynetti

sho`lkemlestiriw da`rejesi. Ka`rxana iskerligine baylanisli bolmag`an sirqi faktorlarga bolsa, bazar kon`yunkturasi, jumsaliwshi materialliq-texnik resurslardin` bahasi, amortizatsiya normasi, saliq sistemasi siyaqlilar kiredi.

Ha`r bir ka`rxanada paydani asiriw boyinsha rejeli is-ila`jlar na`zerde tutiliwi kerek. Uliwma alg`anda, bunday is-ila`jlar to`mendegilerden ibarat boliwi mu`mkin:

- islep shig`arilip atirg`an o`nim mug`darin asiriw;
- islep shig`arilip atirg`an o`nim sapasin asiriw;
- artiqsha a`sbap-u`skeneler yaki basqa mu`lkti satip jiberiw yaki ijarag`a beriw;
- materialliq resurslar, islep shig`ariw quwatlar ha`m maydanlari, isshi ku`shi ha`m is waqtinan u`nemlirek paydalaniw esabina o`nim bahasin pa`seytiw;
- islep shig`ariwdi diversifikatsiya qiliw;
- o`nim bazarin ken`eytiriw ha`m basqalar.

Payda ka`rxana iskerliginin` a`hmiyetli ekonomikalik ko`rsetkishi bolsa da, onin` na`tiyjeliligin toliq aship bermeydi. Ka`rxana iskerligi na`tiyjeliligin aniqlaw ushin na`tiyjelerdi (paydani) qa`rejetler yaki bul qa`rejetler yaki bul na`tiyjelerge erisiw ushin sariplang`an resurslar menen salistiriw lazim.

Belgili bolg`aninday, aziq-awqat ha`m jen`il sanaatta yag`niy, qayta islewshi qa`rxanalarda ilimiy-texnika rawajlaniwinin` jedellestiriliwinin` tiykari-texnologiya mashinasazlig`i esaplanadi. Sog`an ko`re, ilimiy-texnika rawajlaniwinin` jedellesiwi tarmaqta xojaliq mexanizmin u`zliksiz jetilistirip bariwdi talap etedi. Bazar ekonomikasina o`tiwdi juwmaqlap atirg`an ha`zirgi ku`nde xojaliq mexanizmin jetilistiriwdin` tiykarg`i bag`darlari – islep shig`ariwdi basqariwda, ja`miyettin` sotsialliq ma`selelerin sheshiwde ko`rinedi.

Ka`rxananin` jalpi paydasin jumsaw yamasa bo`listiriw degende onin` byudjetke saliq ha`m basqa ma`jbu`riy to`lemlerdi to`lew ha`m ka`rxananin` o`z iskerligine jumsaliwi tu`siniledi. Paydani bo`listiriw printsipleri to`mendegilerden ibarat boladi:

- ka`rxananin` islep shig`ariw ha`m finansliq iskerlik natiyjesinde alatug`in paydasi ma`mleket ha`m ka`rxana ortasinda bo`listiriledi;

- paydanin` ma`mleketke to`leniwshi bir bo`legi saliq ha`m jiyimlar ko`rinisinde byudjetke kelip tu`sedi. Saliqlar qurami ha`m payizi, olardi esaplaw ta`rtibi ha`m byudjetke to`leniwshi basqa to`lemler nizamshiliq ta`repinen belgilenedi;
- salıqlar to`lengennen son` ka`rxana iyeliginde qalg`an payda mug`dari, onin` islep shig`ariw ko`lemin asiriw ha`mde islep shig`ariw ha`m finansliq iskerlik na`tiyjelerin jaqsilawdan ma`pdarlig`in kemeytirmesligi lazim.

Ka`rxanada paydani bo`listiriw ha`m onnan paydalaniw ta`rtibi onin` ustavinda belgilep qoyiladi ha`mde wa`killikli ekonomikalıq xizmet xizmetkerleri ta`repinen tayarlanip, ka`rxana basshilari ta`repinen tastiyoqlaniwshi qag`iydalar ja`rdeminde aniqlanadi.

Ka`rxananin` finansliq resurslari – bul xojaliq ju`ritiwshi sub`ekt ixtiyarında bolg`an ha`m finansliq ma`jbu`riyatları orinlaw ushin qayta islep shig`ariwdi ken`eytiriw ushin ha`mde xizmetkerlerdi materialliq xoshametlewge mo`ljellengen pul da`ramatlari ha`m tu`simleri.

Finansliq resurslardı qa`liplestiriw o`z qarjilari ha`m og`an ten`lestirilgen qarjilar, finansliq bazardag`i resurslardı jiynaw ha`m finans – bank sistemasindag`i qayta bo`listiriwden tu`setug`in pul qarjilari esabına a`melge asiriladi.

Finansliq resurslardin` birlemshi qa`liplesiwi ka`rxana sho`kelmestirilgen waqıtta, yag`niy ustav fondi payda etilgende ju`z beredi. Onin` derekleri: aksionerlik kapital, u`les to`lemleri, tarmaqtag`i finansliq resurslar, uzaq mu`ddetli kreditler, byudjet qarjilari esaplanadi. Ustav fondi mug`darin islep shig`ariw protsessine investitsiyalang`an pul qarjilarinin` (tiykarg`i ha`m aylanba) mug`dari (o`lshemi) ko`rsetedi.

Ha`rekette bolg`an ka`rxananin` finansliq resurslarinin` tiykarg`i deregi sipatında satilg`an o`nim (ko`rsetilgen xizmet)nin` bahasi qatnasadi ha`m tu`simdi bo`listiriw protsessinde onin` tu`rli bo`lekleri, pul da`ramatlari ha`m jamg`armalari formasin aladi. Finansliq resurslar tiykarinan payda (tiykarg`i ha`m basqa iskerlik tu`rlerinen) ha`m amortizatsiya ajiratpalari esabınan qa`liplesedi. Sonin` menen birgelikte finansliq resurslar dereklerine: go`nergen mu`lkti satiwdan tu`sken da`ramat, turaqli passivler, tu`rli maqsetli tu`simler siyaqli tu`simler de kiredi.

Menshiklestiriw sha`rayatında ja`ne bir derek – bul miynet ja`miyeti ag`zalarinın` u`les ha`m basqa to`lemleri. Sezilerli da`rejedegi finansliq resurslardi finansliq bazardan jiynaw mu`mkin; aktsiya, obligatsiya satiw, kredit investitsiyalari ha`m t.b.

Bazar ekonomikasi sha`rayatında qamsizlandiriw kompaniyalari ta`repinen to`lengen qamsizlandiriw qaplamlari u`lken rol` oynaydi, byudjet ha`m tarawdag`i finansliq dereklerdin` roli bolsa kemeyip barmaqta. Qimbat bahali qag`azlar boyinsha payiz ha`m dividendler ha`mde finansliq operatsiyalardi o`tkeriwden keletug`in payda siyaqli finansliq resurs tu`rleri payda bolmaqta.

Ka`rxananin` finansliq resurslarin isletiw to`mendegi bag`darlar boyinsha a`melge asirilmaqta:

Finansliq ma`jbu`riyatlardi orinlawda tiyisli finans-byudjet sistemasindag`i to`lemler (byudjetke saliq to`lemlerin to`lew, isletilgen kredit ushin payiz to`lew h.t.b.);

Texnologiyani jan`alaw, nou-xau, islep shig`ariwdi ken`eytiriw ha`m basqalar menen baylanisli bolg`an kapital qa`rejetlerine o`z qarjilarinan paydalaniw;

Finansliq bazardan satip alinatug`in qimbat bahali qag`azlar ushin finansliq resurslardi tartiw; aktsiya, obligatsiya ha`m basqalar;

Finansliq resurslar sotsialliq xoshametlew o`zgesheligene iye bolg`an pul fondlarin payda etiw ushin bag`darlang`an;

Finansliq resurslardi qayir-saqawat, sponsorliq ha`m basqa maqsetler ushin isletiw.

Ma`mleket byudjetine to`lengen to`lemler, sonday-aq is haqi ha`m basqa qa`rejetlerdi to`lewden qalg`an sap paydani sariplaw, ka`rxananin` keleshekte ele de ko`p payda aliwi ushin jumsaliwi kerek dep oylayman. Bunin` to`mendegi usillari bar:

- Aling`an paydani islep shig`ariwdi ele de ken`eytiriw maqsetinde jumsaw. Ma`selen: islep shig`ariw quwatlilik`in asiriw ushin jan`a texnologiyalar satip aliw, shiyki zattin` rezervlerin ko`beytiw h.t.b.

- Aling`an payda formasindag`i resurslardi bank ha`m basqa finans

sho'lkemlerine jaylastiriw. Bunda tiykarg'i maqset jaylastirilg'an qarjilardan payiz esabinda payda aliw bolip tabiladi.

- Islep shig'ariwdin` yamasa xizmet ko'rsetiwdin` basqa tarawlarin o`zlestiriw. Ha`zirgi bazar ekonomikasi sharayatinda ko`p ka`rxana ha`m mekemeler payda aliwdin` usi jolinan ken` paydalanbaqta. Yag`niy tiykarg'i iskerlikten qosimsha basqa iskerlik tu`rin o`zlestirmekte.

Juwmaqlaw

Payda o`zinin` ekonomikaliq mazmuni ko`z qarasidan ka`rxana da`ramatinin` bir bo`legi bolip esaplanadi. Ol ka`rxana ixtiyarida qalg`an halda onin` za`ru`rliklerin qarjilandiriw ha`m oni resurs sipatida basqa tarawlarg`a investitsiya sipatida kiritip, ja`ne payda aliw maqsetinde paydalaniladi.

Ha`zirgi da`wirde paydanin` roli ha`m a`hmiyeti ele de asip barmaqta, sebebi ol ka`rxana iskerligin ken`eytiw, texnikaliq rawajlandiriw ha`m modernizatsiya qiliwdin` birden-bir deregi bolip qalmaqta. Sonday-aq, ka`rxana ja`ma`a`tinin` sotsialliq ha`m de ekonomikaliq ma`selelerin sheshiwde paydanin` a`hmiyetine ken` orin beriledi. Ha`zirgi sha`rayatlarda is ju`ritip atirg`an ka`rxanalarda payda kapital qoyilmalar ha`m aylanba qarjilar qa`liplesiwinin` bas deregi sipatida xizmet qilmaqta. Payda ka`rxana iskerliginin` barliq ta`replerin sa`wlelendiriwshi ko`rsetkish bolip, onin` mug`darina o`nim ko`lemi ha`m sapasi o`nim assortimenti baha da`rejesi, shtraflar ha`m bir qansha faktorlar ta`sir qiladi.

Bazar ekonomikasi sha`rayatida xaliqtin` turmis da`rejesin jaqsilaw, tutiniw bazarin turaqlastiriw O`zbekistannin` ekonomikaliq ta`repten du`n`ya ja`miyetshiligine qosiliwi boyinsha a`hmiyetli qa`demler qoyildi. Atap o`tiw kerek, o`tken jillar dawaminda ma`mleketimizde jalpi ishki o`nimnin` joqari o`siw templeri ju`z berdi, 2000-2013 jillar dawaminda jalpi ishki o`nim ko`lemi 2,1 ese asti. Bul ko`rsetkish boyinsha O`zbekistan du`n`yanin` ekonomikasi jedel rawajlanip atirg`an ma`mleketler qataridan orin aldi.

Eger ma`mleketimizde JIO`nin` o`siw templeri 2000-2003 jillarda 3,8-4,2 payiz, 2004-2006 jillarda 7-7,3 payiz, 2007-2008 jillarda bolsa 9-9,5 payiz da`rejesinde bolg`an bolsa, keyingi jillarda ja`ha`n finansliq-ekonomikaliq krizisi bul ko`rsetkishke de o`z ta`sirin ko`rsetti. Biraq, joqarida aytip o`tken faktorlar arqali ma`mleketimizde 2009-2013 jillarda da JIO`nin` joqari ha`m turaqli o`siw templeri saqlanip qalmaqta. 2013-jili ka`rxana tastiyoqlang`an biznes reje boyinsha boyan tamir shiyki zatin qayta islep shig`ariw boyinsha 100% islep shig`ariw quwatlilik`in qollanip, 542,3 mln. swmg`a o`nim islep shig`arip, eksportti 250,0 min` AQSh dollarina ta`miynlep ha`m 128 mln.swmg`a taza payda aliwi kerek edi.

«Aqman`g`it boyan» juwapkershiligi sheklengen ja`miyeti qospa ka`rxanasinin` tiykarg`i finansliq na`tiyjesin analizleytug`in bolsaq, ka`rxana 2013-jili 542,3 mln. swmliq tayar o`nim islep shig`arip satti. Sonnan o`nimnin` o`zine tu`ser bahasi 375,3 mln swmdi qurag`an yag`niy shiyki zat satip aliwg`a jumsalg`an. Ka`rxananin` jalpi paydasi 166,9 mln swmdi qurag`an. Sonnan qa`rejetler uliwma 42.2 mln swmdi qurap, ka`rxana 2013 jilda 124,7 mln swm, tiykarg`i iskerlikten, sonday-aq, finans iskerlikten 5,3 mln swm payda ko`rgen. Ka`rxana 2013 jildi 128,0 mln swm sap payda menen juwmaqlag`an.

Bul na`tiyje ka`rxananin` aktivlerinde de o`z ko`rinisin tapqan Ka`rxananin` aktivleri 2012 jili 2702661 min` swmnan 2013 jili 3268022 min` swmg`a, yag`niy 20 payizg`a ko`beygen. Bunin` tiykarg`i sebebi ka`rxana 2013 jildi jaqsi finansliq na`tiyje menen juwmaqlag`ani bolip tabiladi.

Ka`rxana 2014-jili 600,0 mln.swmg`a yag`niy 1500,0 tonna tayar o`nim islep shig`ariwdi jobalastirmaqta.

Joqarida aytip o`tkenimizdey, ka`rxana o`z iskerligin 2013 jili aprel` ayinan baslag`an ha`m usi qisqa waqqitta 128 mln. swm sap payda alg`an. Demek, ka`rxana islep shig`arip atirg`an o`nimge, a`sirese sirtqi bazarda, talap ju`da` ku`shli. Tayar o`nimnin` ko`pshiligi sirt ellerge eksport qiling`an. Bul ka`rxananin` islep shig`ariw quwatligin`in ele de asiriwg`a mu`mkinshilik bar ekenligin bildiredi.

Payda sanaat, tarmaq ha`m ka`rxananin` barliq islep shig`ariw-xojaliq iskerligi na`tiyjelerin uliwmalastiriwshi ko`rsetkish. Balanstag`i payda yaki paydanin` uliwma summasi – ka`rxana balansindag`i bar bolg`an islep shig`ariw ha`m islep shig`ariwdan tisqari xojaliqlardin` finansliq xojaliq xu`ritiwi na`tiyjesinde aling`an payda summasi. Paydanin` uliwma summasi tayar o`nimin satiwdan, islep shig`ariwdan tisqari, orinlang`an isler ha`m xizmetlerden aling`an da`ramatlardan, ka`rxana ja`rdemshi xojaliqlarinin` o`nimlerin satiwdan aling`an da`ramatlarinan, realizatsiyadan tisqari payda ha`m u`y-jay kommunal xojalig`i, ha`r tu`rli aling`an ja`riymalar, penya ha`m basqalardan quraladi.

Ha`r bir ka`rxana (firma) is ju`ritiwi ha`m rawajlaniwi ushin payda aliwi

kerek. Ka`rxana paydani o`z rawajlanivwin ta`miyinlewshi birinshi a`hmiyetli faktor dep bileli. Paydani maksimallastiriv menen shug`illanbaytug`in ka`rxananin` jasap ketiv mu`mkinshiligi kem boladi. Makroekonomika tarawinda uzaq mu`ddetke paydani maksimallastiriv ma`selesine u`lken itibar beriliwi sonnan ibarat, usi tiykarda ka`rxana iskerligi aldinnan boljaw qilinadi.

Ha`r bir ka`rxanada paydani asiriv boyinsha rejeli is-ila`jlar na`zerde tutiliwi kerek. Uliwma alg`anda, bunday is-ila`jlar to`mendegilerden ibarat boliwi mu`mkin:

- islep shig`arilip atirg`an o`nim mug`darin asiriv;
- islep shig`arilip atirg`an o`nim sapasin asiriv;
- artiqsha a`sbap-u`skeneler yaki basqa mu`lkti satip jiberiv yaki ijarag`a beriv;
- materialliq resurslar, islep shig`ariv quwatlar ha`m maydanlari, isshi ku`shi ha`m is waqtinan u`nemlirek paydalaniw esabina o`nim bahasin pa`seytiw;
- islep shig`ariwdi diversifikatsiya qiliw;
- o`nim bazarin ken`eytiriw ha`m basqalar.

Ka`rxananin` finansliq resurslari – bul xojaliq ju`ritiwshi sub`ekt ixtiyarinda bolg`an ha`m finansliq minnetlemelerdi orinlaw ushin qayta islep shig`ariwdi ken`eytiriw ushin ha`mde xizmetkerlerdi materialliq xoshametlewge mo`ljellengen pul da`ramatlari ha`m tu`simleri.

Ha`rekette bolg`an ka`rxananin` finansliq resurslarinin` tiykarg`i deregi sipatinda satilg`an o`nim (ko`rsetilgen xizmet)nin` bahasi qatnasadi ha`m tu`simdi bo`listiriv protsessinde onin` tu`rli bo`lekleri, pul da`ramatlari ha`m jamg`armalari formasin aladi. Finansliq resurslar tiykarinan payda (tiykarg`i ha`m basqa iskerlik tu`rlerinen) ha`m amortizatsiya ajiratpalari esabinan qa`liplesedi. Sonin` menen birgelikte finansliq resurslar dereklerine: go`nergen mu`lkti satiw dan tu`skende da`ramat, turaqli passivler, tu`rli maqsetli tu`simler siyaqli tu`simler de kiredi.

Ma`mleket byudjetine to`lengen to`lemler, sonday-aq is haqi ha`m basqa qa`rejetlerdi to`lewden qalg`an sap paydani sariplaw, ka`rxananin` keleshekte ele de ko`p payda aliwi ushin jumsaliwi kerek dep oylayman. Bunin` to`mendegi usillari bar:

- Aling`an paydani islep shig`ariwdi elede ken`eytiriw maqsetinde jumsaw. Ma`selen: islep shig`ariw quwatlılig`in asiriw ushin jan`a texnologiyalar satıp alıw, shiyki zattın` rezervlerin ko`beytiw h.t.b.

- Aling`an payda formasındag`i resurslardı bank ha`m basqa finans sho`lkemlerine jaylastiriw. Bunda tiykarg`i maqset jaylastirilg`an qarjılardan payız esabında payda alıw bolıp tabıladi.

- Islep shig`ariwdin` yamasa xızmet ko`rsetiwdin` basqa tarawların o`zlestiriw. Ha`zirgi bazar ekonomikasi sha`rayatında ko`p ka`rxana ha`m mekemeler payda alıwdin` usı jolınan ken` paydalanbaqta. Yag`niy tiykarg`i iskerlikten qosımsha basqa iskerlik tu`rin o`zlestirmekte.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. O`zbekistan Respublikasi Konstitutsiyasi. – Tashkent: O`zbekiston, 2010
2. O`zbekistan Respublikasi Caliq kodeksi. 2008 jil.
3. O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2011-jil 27-dekabrdegi PQ-1668 sanli “2012-jilg`a mo`ljellengen O`zbekistan Respublikasinin` Investitsiya da`stu`ri haqqinda”g`i Qarari
4. Prezidentimiz I. A. Karimovtin` ma`mleketimizdi 2013-jilda sotsialliq-ekonomikaliq rawajlandiriv juwmaqlari ha`m 2014-jilg`a mo`lsherlengen ekonomikaliq da`stu`rdin` en` a`hmiyetli basli bag`darlarina bag`ishlang`an Ministrler Kabinetinin` ma`jlisindegi bayanati
5. O`zbekistan Respublikasi nizami «Isbilermenlik iskerliginin` erkinliklerinin` kepilliklari haqqinda» 2010 jil 14 dekabr.
6. O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` 2005 jil 20 iyun`degi PP-3620-sanli «Mikrofimalar ha`m kishi ka`rxanalardi rawajlandirivdi qollap-quwatlaw boyinsha qosimsha is-ila`jlar haqqinda»g`i Pa`rmani.
7. Karimov I.A. 2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga kwtaradigan yil bo`ladi. –T.: O`zbekiston, 2012 – 36 b.
8. Karimov I.A. Du`n`ya ju`zlik finansliq-ekonomikaliq krizis, O`zbekistan sharayatinda oni saplastirivdin` jollari ha`m ila`jlari / I.A.Karimov. – T: O`zbekiston, 2009.
9. Karimov I.A. «Yuksak bilimli va intelluktual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimidagi nutq// Xalq swzi, 2012 yil 18 fevral
10. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2011 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2012 yilga mo`ljallangan eng muhim ustivor ywnalishlarga bag`ishlnagan Wzbeksiton Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi «2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga kwtaradigan yil bo`ladi» mavzusidagi ma`ruzasini o`rganish bo`yicha o`quv qo`llanma. – «O`qituvchi» NMIU, 282.

11. I.A.Karimov. Mamlakatimizda demokratik islohatlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. T.:O'zbekiston, 2010 -56b.
12. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxona iqtisodiy salohiyati tahlili. T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
13. Abdurohmonov Q.X.Mehnat iqtisodiyoti. Darslik.-T.: Mehnat,2009-763 bet.
14. Abdullaev A.M., Abduraxmonov O.K, Zokirova N.K. prognozirovaniye i modelirovaniye natsional'noy ekonomiki. Uchebnik. T.: Fan va texnologiya, 2010.-575 str.
15. Akromov E.A Korxonalarning moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.- 223 b.
16. Abdurohmonov Q.X., Abdullaev O., Dadaboev Sh. «Regional'naya Ekonomika i upravlenie» Ucheb. TGEU 2007. 730 st.
17. A.Soliev va boshqalar. O'zbekiston hududlari va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi. Monografiya T. «Mumtoz swz» 2010 yil.
18. Basovskiy L.E. Marketing. Uchebnoe posobie –M.: INFRA-M, 2010. 219 s.
19. Vechkanov G.S., Vechkanova G.R. Makroekonomika; Uchebnik dlya vuzov,3-e izd., dop..- SPb.: Piter, 2009.-350 str.
20. Vedyapina V.N. Regio-nal'naya eko-nomika. Pod red. –M.: «INFRA» 2008 – 510 s.
21. Volkova O.I., Devyatkina O.V. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnoe posobie.-M.: INFRA-M, 2008.-601 str.
22. Rahimova M.R., Ishmuhamedov A.E. Mintaqaviy iqtisodiyot. Lotin alifbosida dars. T. TDIU. 2010 335 bet.
23. Gorfinkelya V.Ya., prof. Shvandara V.A. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnoy posobie.- M.: YuNITI-DANA, 2008,-718 str.
24. Gruzinov V.P. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. 2-izdanie. Uchebnoe posobie. - M.: YuNITI-DANA, 2008,-295 str.
25. Maxmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti. Oquv qollanma. – T.: Ozbekiston

yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgarmasi nashriyoti, 2005, - 170 bet.

26. Kantor E.L, i dr. Ekonomika predpriyatii. Uchebnoe posobie. – SP.: Piter, 2009.-224 str.
27. Kotler F. Osnovi marketinga. Uchebnik. Kratkiy kurs: per. s angl M.: Izdatel'skiy dom «Vil'yams», 2010 -656 str.
28. Menk`yu N. G. Printsipi makroekonomiki: 4-e izd., Per. s angl. –SPb.: Piter, 2009.-544 str.
29. Chelovecheskoe razvitie. Uchebnoe posobie./ Pod obshey redaktsiey d.e.n., prof. Abduraxmanov K.X. i.d.e.n., prof. Jumaeva N.X - T.: Fan va texnologiya, 2012/-376 c.
30. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik dlya VUZov. 3-e izdanie /Pod. red. V.Ya.Gorfinkelya, V.A.Shvandara. - M.: Yuniti-Dana, 2003.
31. Xaydarov M.T, Kalanova M.Z. Makro-iqtisodiy tahlil O'quv qo'llanma. T. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg`armasi. TDIU, 2006
 1. <http://www.harvard.edu>
 2. <http://www.capitul.ru>
 3. <http://www.5b.ru>